

TARİH TETKİKLERİ DERGİSİ

JOURNAL OF HISTORICAL STUDIES

Cilt/Vol.: 3-Sayı/Issue: 5
Haziran 2025/June 2025

Başvuru/Submitted: 11 Nisan 2025/11 April 2025
Kabul/accepted:26 Haziran 2025/26 June 2025

<https://tarihtetkikleri.com>

DOI Number: 10.5281/zenodo.15749847

Araştırma Makalesi/Research Article

Altı ayda bir yayınlanan hakemli, tarih dergisi
A refereed history journal published every six months

Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Kudüs ve Çevresinde Tıbbi Misyonerlik*

Ali TOMALI*

Özet

Misyonerlik anlayışındaki gelişim ve metotlar, sosyal ve tarihi koşullar altında değişkenliğe uğramıştır. Bu değişkenlikteki dönüm noktaları; farklı kültürlerle karşılaşma, siyasi münasebetlerin niteliği, modernizmin getirdiği yeni dengeler ve dini tebliğ gibi fraksiyonlar altında şekillenmiştir. Ayrıca misyonerlerin yöneldiği kitlelerin toplumsal yapıları da faaliyet alanlarını oluşturmada oldukça belirleyici olmuştur. Bu noktada tıbbi misyonerlik olgusu, misyonerlik faaliyetlerine eklemlenerek ayrı bir dal olarak ortaya çıkmıştır. Çok dilli, dinli ve etnik yapısı misyonerler için uygun bir coğrafya olan Kudüs ve çevresi de tıbbi misyonerlik faaliyetlerinin yoğun olarak görüldüğü bir yer olmuştur. Özellikle XIX. yüzyıldan sonra misyonerlik faaliyeti yürüten devletlerin bir rekabet ve nüfuz alanı oluşturmaya çalıştıkları kozmopolit Kudüs; birçok devletin uğrak yeri haline gelmiştir. Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nin son yıllarında Kudüs ve çevresinde faaliyet gösteren tıbbi misyon kuruluşlarının çalışmalarına odaklanılmıştır. Gerek çalışmanın kapsamı gerekse de faaliyet göstergesi bakımından yalnızca American Board, İngiliz ve Alman misyon teşkilatlarının faaliyetleri incelenmiştir. Çalışma, yerli ve yabancı kaynaklar, Osmanlı arşiv belgeleri ve raporlar çerçevesinde ele alınmıştır. Ayrıca çalışmada, tıbbi misyonerlerin nasıl bir coğrafyada çalıştıklarının anlamlandırılabilmesi adına tıbbi misyonerliğin gelişim süreçleri ve özellikleri hakkında bilgi verilmiş akabinde Filistin bölgesinin idari ve siyasi yapısı üzerine durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kudüs, Filistin, Tıbbi Misyonerlik, Sağlık, Osmanlı Devleti.

* Bu çalışma, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi ile İslam Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi İşbirliğiyle 14-15 Şubat 2025 tarihlerinde Ankara'da düzenlenen "IV. Uluslararası Kudüs Sempozyumu"nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

* Pamukkale Üniversitesi, Denizli/TÜRKİYE. atomali@pau.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9560-7723.

-Dergimizde yayımlanan makaleler, Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası (CC BY 4.0) ile lisanslanmıştır.

-This work is licensed under Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY-NC 4.0) International License

-Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

-Funding: The author has reported that this study received no financial support

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Peer Review: External, double-blind

Medical Missionary in Jerusalem and Its Surroundings in the Last Years of the Ottoman State

Abstract

The progress and method of the missionary perspective has been subject to variation in accordance with prevailing social and historical conditions. The pivotal junctures in this evolution have been shaped by factors such as encounters with diverse cultural contexts, the nature of political relations, and the influence of modernism and religious proselytising. Furthermore, the social structures of the masses to which the missionaries addressed have been quite decisive in determining their areas of activity. It is at this juncture that the phenomenon of medical missionary activities emerged as a discrete discipline, integrated into the broader missionary endeavours. Jerusalem and its environs, with their multilingual, religious and ethnic demographics, offered a conducive environment for medical missionary activities. This intensification of medical missionary activities in Jerusalem and its environs was particularly pronounced in the 19th century, as various states engaged in missionary endeavours sought to establish a competitive dynamic and sphere of influence in the city. The present study focuses on the activities of medical mission organisations operating in Jerusalem and its environs during the final years of the Ottoman Empire. In terms of both the scope of the study and the activity indicators, the focus was exclusively on the activities of the American Board, British and German mission organisations. The study was conducted utilising a range of sources, including local and foreign materials, as well as Ottoman archive documents and reports. In addition, in order to understand the geography in which medical missionaries worked, information was given about the development processes and characteristics of medical missionaries, and then the administrative and sanitary structure of the Palestinian region was emphasised.

Key Words: Jerusalem, Palestine, Medical Missionary, Health, Ottoman State.

Giriş

Latince kökenli *missio* teriminden türeyen “misyon” kelimesi, görev ve yetki anlamlarına gelmektedir. Bu sözcükten türetilen “misyoner” ise, görevli birey anlamında kullanılmaktadır. Ancak Hristiyanlık geleneğinde “misyoner” kavramı, hem resmî kilise örgütleri hem de çeşitli Hristiyan cemaatler tarafından, Hristiyanlık inancını ve öğretilerini genişletmek amacıyla özel bir eğitimden geçirilerek Hristiyan olmayan bölgelere gönderilen kişiler için kullanılmaktadır. Bu kişilerin meydana getirdiği hareket ise “misyonerlik” olarak adlandırılmaktadır¹. Ayrıca *evangelizm* ve *evangelizasyon* gibi çeşitli terim ve kavramlar da misyon ve misyonerlikle yakından ilişkilendirilmektedir. Bunun yanında, diğer inançlara mensup bireyleri Hristiyanlaştırma bağlamında da bu kavramlara sıkça başvurulmaktadır. Hristiyanlık mesajında; “şahitlik, mesajın ilanı ve şehadet” gibi terimler de misyonla bağlantılı olarak öne çıkmaktadır². Öte yandan misyonerler, tarih-toplum-kültür araştırmacısı hatta casusluğun öncüsü olarak da değerlendirilmektedir³.

“Tıbbi misyonerlik” kavramı, tanımsal çerçevedeki belirsizlik nedeniyle çeşitli kavramsal tartışmaları da beraberinde getirmektedir. Bu durum, kavramın içeriğinde farklı bakış açılarını ve anlam genişlemelerini ortaya çıkarmaktadır. Ortaya çıkan bu düalizm, misyonerlik faaliyetini yürüten kişinin kimliği, sınırları ve görev alanı çerçevesinde şekillenmektedir. Bu noktada dikkat çekici unsurlardan biri, “tıbbi misyon” olgusunun genel misyonerlik faaliyetlerine zamanla eklemlenmiş olmasıdır⁴. Başlangıçta

¹ Şinasi Gündüz-Mahmut Aydın, *Misyonerlik-Hristiyan Misyonerler, Yöntemleri ve Türkiye’ye Yönelik Faaliyetleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2002, s. 13.

² Gündüz-Aydın, *Misyonerlik-Hristiyan Misyonerler, Yöntemleri ve Türkiye’ye Yönelik Faaliyetleri*, s. 13.

³ Necmettin Tozlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Misyoner Okulları”, *Osmanlı*, C.5, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 329.

⁴ İdris Yücel, *Anadolu’da Amerikan Misyonerliği ve Misyon Hastaneleri (1880-1934)*, TTK Yayınları, Ankara 2017, s. 77.

kilise ve eğitim kurumlarını merkez alan misyonerler, zaman içinde faaliyet alanlarını genişletmişlerdir. Yetimhane, kolej, seminer, sosyal ve kültürel etkinlikler, askerî organizasyonlar, hatta ticari girişimler bu alanlar arasında yer tutmuştur. Sağlık kurumları olan hastane ve dispanserler de bu genişleme sürecine dâhil olmuştur. Dolayısıyla tıbbi misyonerlik, bu çok yönlü dönüşüm ve manevralar düzlemi içinde değerlendirilmelidir.

Misyonerlik hareketinin kökeni, Hristiyanlığın ilk dönemlerine kadar uzanmaktadır. Bu bağlamda Aziz Pierre ve Aziz Paul, ilk misyonerler olarak anılmaktadır. Misyonerlik faaliyetlerini kurumsallaştırmak amacıyla kurulan ilk ve en güçlü misyoner teşkilatının ise İngilizler tarafından oluşturulduğu bilinmektedir. Ancak Osmanlı coğrafyasına gelen ilk misyonerler Katoliklerdi. Ayrıca Osmanlı Devleti; çok dilli, dinli ve etnik yapısı gereği misyonerler için uygun bir zemine sahipti ve azınlıklara verilen geniş imtiyazlar, faaliyetleri için uygun fırsatlar barındırıyordu⁵. Osmanlı Devleti için stratejik ve dini bir öneme sahip olan Kudüs ve çevresi de tıbbi misyonerlerin faaliyet sahası olarak önemli bir merkezdi. Protestan, Katolik ve Ortodoks misyonerlerin adeta nüfuz mücadelesine sahne olan bu topraklarda tıbbi misyonerler tarafından çok sayıda sağlık müessesesi kuruldu ve hasta tedavi edildi. Gerçekleştirdikleri bu faaliyetler kendi dinlerinin tebliği için en kolay ve etkili yollardan biriydi.

1. Tıbbi Misyonerliğin Olgunlaşma Evresi ve Özellikleri

XIX. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde, Kuzey Amerika ve Avrupa'da kurulan birçok misyoner teşkilatı, dünya genelinde örgütlenme süreçlerini büyük ölçüde tamamlamış durumdaydı. Ancak modern tıbbın, sistemli ve kurumsal bir biçimde bu faaliyetlerin içine dâhil edilmesi, yüzyılın ikinci yarısında mümkün olabildi. Oysa bu dönem, tıp alanındaki önemli gelişmeler göz önünde bulundurulduğunda, modern tıbbi misyon çalışmalarının başlatılması açısından oldukça geç kalınmış bir zaman dilimiydi. Bu gecikmenin temelinde yatan iki ana neden bulunuyordu. İlki, bazı misyon kuruluşları ile dini yapıların tıbbıya yönelik mesafeli duruşlarıydı⁶. İkinci neden ise, doğrudan bununla bağlantılı olarak, misyon teşkilatlarında üst düzeyde görev yapan yöneticilerin tıbbıya ve hekimlere duyduğu güvensizlikti. Nitekim XIX. yüzyılın ilk yarısı, sonuçsuz kalan birçok tıbbi girişimin yaşandığı bir dönem olarak öne çıktı. Bu belirsizlik ve başarısızlık ortamı, misyon faaliyetlerinin yürütüldüğü farklı bölgelerde, hem teşkilatları hem de sahadaki misyonerleri ciddi biçimde zorlayan bir risk unsuru hâline geldi⁷. Bundan dolayıdır ki ilk başlarda hekimler, misyonerlerin yalnızca sağlık tehdidi olan ve hizmet gerektiren bölgelerde korunmasını sağlamak için kullanıldı. Örneğin 1852'de Avrupa genelindeki misyoner dernekleri sadece on üç tıbbi misyoner istihdam etti. 1851-1870 yılları arasında ise kuruluşu 1799'a dayanan Protestan misyon örgütü *Church Missionary Society* (CMS)⁸ tarafından toplam 307 yeni misyonerden yalnızca yedisi işe alındı⁹.

XIX. yüzyılın ikinci yarısı, misyoner topluluklar arasında tıbbın evanjelizm sürecine hizmet eden etkili bir araç olarak görülmeye başladığı köklü bir zihniyet dönüşümüne sahne oldu. Bu dönemde tıp alanında yaşanan çarpıcı ve devrimsel gelişmeler, tıbbi misyon çalışmalarına yeni bir perspektif kazandırdı. Özellikle 1846 yılında anestezinin ile 1847'de antisepsinin keşfi, bu gelişmeler arasında başı çeken yeniliklerdendi. Bunun yanı sıra, salgın hastalıkların yayılmasını önlemek amacıyla hijyen uygulamalarının yaygınlaştırılması ve bakteriyoloji alanındaki araştırmaların hız kazanması, tıpta yaşanan dönüşümün derinleştiğine dair önemli bir göstergesiydi. Söz konusu ilerlemeler, hastalıklara neden olan

⁵ Ayten Sezer, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e; Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.16, Özel Sayı, 1999, s. 170-172.

⁶ David Hardiman, "Introduction", in *Healing Bodies Saving Souls, Medical Missions in Asia and Africa*, (Ed.) David Hardiman, Clio Media, Vol.80, New York 2006, p. 9-11.

⁷ Hardiman, *Introduction*, p. 11-12.

⁸ Eugene Stock, *History of Church Missionary Society*, Church Missionary Society Press, London 1916. (Bundan sonra CMS olarak kısaltılacaktır.)

⁹ Petter C. Williams, "Healing and Evangelism: The Place of Medicine in Later Victorian Protestant Missionary Thinking", *Studies in Church History*, 19, 1982, p. 271-272.

mikroorganizmaların keşfini kolaylaştırarak tıbbi müdahalelerin etkinliğini büyük ölçüde artırdı. Bu sayede, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tıbbi misyonerler, kapsamlı cerrahi operasyonlar gerçekleştirebilecek bilgi ve donanıma ulaştı. Aynı zamanda birçok hastalığın tedavisinde de başarı elde etti. Bu imkânları en etkin kullanan misyon teşkilatlarının temsilcileri ve öncülleri ise İngiliz ve Amerikalı misyonerler oldu¹⁰.

Misyonerlik faaliyetlerinin ilk evrelerinde, doktorların özel bir görev kapsamında istihdam edilmesi ya da onlar için belirlenmiş stratejik bir plan bulunmamaktaydı. Bir misyoner tıp eğitimi almış olsa dahi, sahaya gönderildiğinde esas rolü diğer misyonerlerle aynı şekilde, vaaz ve tebliğ görevini üstlenmekti; sağlık hizmetleri ise yalnızca bu misyonun destekleyici bir unsuru olarak değerlendirilmekteydi. Örneğin tıbbi misyonerlerin öncü isimlerinden¹¹ Dr. Grant ve Dr. Asa Dodge'un sahip olduğu ekipmanları oldukça sınırlı düzeydeydi. Bu ekipmanlar, standart düzeyde ilaç ve basit tıbbi araçtan ibaretti. Ayrıca bu dönemde ne bir dispanser ne de hastane açma planları bulunmuyordu. Söz konusu misyonerler, tüm tıbbi ekipmanlarını bir atın sırtına yükleyebiliyor, tedavi hizmetlerini ise seyahat güzergâhları üzerindeki uygun noktalarda gerçekleştirebiliyorlardı. Ancak misyon merkezlerinin kalıcı ve düzenli bir şekilde kurulmasından sonra daha kapsamlı ve sistemli bir sağlık misyonu yürütmeye yönelik hazırlıklar başlatılabildi¹². Ayrıca tıbbi misyonerlik ile eğitim kurumlarının işlevi arasında önemli bir fark bulunmaktaydı. Okullar, doğrudan sadece öğrenciler ve aile çevresi ile temas kurabilme imkânı sağlarken tıbbi misyonerlik, hayatının hiçbir döneminde misyonerlerle karşılaşma ihtimali olmayan ya da buna karşı mesafeli duran kişilere bile ulaşabilme potansiyeline sahipti¹³.

Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren misyon teşkilatları içinde "Tıbbi Misyonlar", gerek resmi açıdan gerekse de yöneticiler tarafından en az engellenen misyonerlik koluydu. Çünkü doktorlar sivil halk tarafından sıcak karşılanıyor ve yaptıkları iş, misyonerlerin yaptığı diğer işlerden çok daha fazla takdir ediliyordu. Ayrıca etkisi itibarıyla kıyaslandığında, diğer misyonerlik kollarından daha az maliyetliydi. Bunun yanında misyoner doktorlar, hastane ve dispanser gibi halkla iç içe olan uygulamalarda onların sadece acılarını dindirmede değil, aynı zamanda halkın her kesiminin hurafelerini kırmada da büyük bir etkiye sahiptiler. Halk hekimliği ya da geleneksel şifa uygulamalarına yoğun rağbet gösteren halk, bilimsel metotların uygulanmasıyla kolera illetinin engellendiğini, neredeyse evrensel olarak öldürücü olarak değerlendirilen hastalıklardan da çok az korkulması gerektiğini görüyorlar ve inançlarını sorgulamak zorunda bırakılıyorlardı. Öyle ki Müslümanlar arasındaki güçlü inanç sistemini tahrif etme, sarsma ve hatta yok etmede, tıbbi misyonerlik diğer bütün kollardan daha net sonuçlar getiriyordu¹⁴. Böylesine etkili bir oluşumun faaliyet sahası olarak yer tutan Kudüs ve çevresindeki tıbbi misyonerlik faaliyetleri 1880'lerden sonra hız kazanmaya başlarken Kudüs ve Yafa kentleri Filistin'in en önemli şehirleri haline geldi¹⁵. Ayrıca Kudüs, Yafa ve Hayfa gibi kentleri bilhassa tıbbi misyonerler için önemli kılan sebeplerden biri, salgın hastalıkların daha sık görülmesi ve tıbbi misyonerlere hareket alanı sağlamasıydı.

¹⁰ Yücel, *Anadolu'da Amerikan Misyonerliği ve Misyon Hastaneleri*, s. 83-84. Özellikle American Board misyon teşkilatının hizmet yelpazesi ve faaliyet alanları oldukça genişti. Örneğin Balkanlara yönelik teşkilatlanma girişimleri bunlardan biridir. *Bulgaristan Protestanlaştırılmadan, Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılan iş yarım kalacak düsturu* ise bunun en önemli göstergelerindendir. Bkz. Gürsoy Şahin, "Manastır Şehrinde Amerikalı Protestan Misyonerler ve Faaliyetleri (1873-1913)", *Balkan Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C.8, S.1, 2019, s. 147.

¹¹ Dr. Asa Dodge 1833'te Beyrut'ta çalışmaya başlamıştı. Onu izleyen yıllarda, 1840'ta Dr. Cornelius Van Dyke; 1843 itibarıyla ise Dr. İshabel Grant, Dr. Henry Lobdell, Dr. George E. Post ve Dr. Azariah Smith bu alanda görev üstlenen diğer önemli hekimler arasında yer almıştır. Bkz. William E. Strong, *The Story of American BOArd*, The Pilgrim Press, Boston 1910, p. 99.

¹² James L. Barton, *Türkiye'de Gündoğumu*, (Çev.) Zekeriya Başkal, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010, s. 179.

¹³ Ercan Haytoğlu, "Amerikan Misyonerlerinin Anadolu Topraklarındaki Sağlık Faaliyetleri ve Ermeniler", *Yeni Türkiye, Ermeni Meselesi Özel Sayısı II*, Y.20, S.61, Eylül-Aralık 2014, s. 1520.

¹⁴ Barton, *Türkiye'de Gündoğumu*, s. 181-182.

¹⁵ Yasemin Avcı, "Jerusalem and Jaffa In the late Ottoman Period: The Congession-Hunting Struggle for Public Works Projects", In: *Late Ottoman Palestine, The Period of Young Turk Rule*, Edited by: Yuval Ben-Bassat and Eyal Ginio, I.B.Tauris, London 2011, p. 98.

2. Kudüs ve Çevresinde İdari ve Sıhhi Vaziyet

2.1. İdari ve Demografik Yapı

Osmanlı taşra teşkilatı; beylerbeylik, sancak, kaza ve nahiye birimlerinden oluşan bir idari yapıya sahipti. Şam (Bilâdü's-Şam) beldelerinin alınmasından sonra bu bölgede teşkilat yapısı değiştirilmeden uygulanırken aynı şekilde Kudüs'ün Osmanlı hâkimiyetine geçmesi de bölgenin idari yapısında köklü bir dönüşüm yaratmadı. Arz-ı Filistin olarak adlandırılan bu bölgede Kudüs; Nablus, Gazze ve Safed ile beraber idari teşkilat bakımından Şam'a bağlı sancak olarak teşkilatlandırıldı. Osmanlı idaresi altındaki Kudüs, daima sancak statüsünde kalırken bağlı bulunduğu merkez zaman içinde değişikliğe uğradı. Nitekim Kudüs sancağı, XIX. yüzyılın ortalarına kadar Şam eyaleti içinde kaldı¹⁶.

Kudüs sancağı, 1897 yılı itibarıyla bir sancak, üç kaza ve iki nahiyeden oluşurken 264.317 nüfusa sahipti¹⁷. Sayımı yapılmış ve cemaatlara göre taksim edilmiş nüfus ise 258.860 idi¹⁸. Cemaatler ve cinsiyete göre dağılım incelendiğinde en çok nüfus; 217.346 kişi ile Müslümanlara, 41.514 kişi Gayrimüslimlere aitti¹⁹. Ancak 1880-1910 yılları arasında Osmanlı Devleti'ne yapılan düzensiz Yahudi göçü, Kudüs'teki demografik yapıyı etkiledi. Nitekim 1880 yılı itibarıyla Kudüs'teki Yahudi nüfusu 17.000 iken 1910'da 45.000'e kadar yükseldi. Bu artış bölgedeki Hristiyan ve Müslüman nüfusa kıyasla yaklaşık iki katı seviyesindeydi²⁰.

Kudüs sancağının nüfus sayısı 1906 yılına gelindiğinde 229.812'ye gerilerken, 1914 yılında yaklaşık % 60'lık bir artışla 328.168'e yükseldi. Bu sayı, Kudüs, Yafa, Gazze ve El-Halil (Halilürrahman)'i kapsıyordu²¹. Ayrıca farklı kaynaklarda Filistin'in toplam nüfusu, 1914 başlarında yaklaşık altı yüz bin olarak tahmin ediliyordu. Nüfus sayısı yirmi bini geçen şehirler ise yalnızca Yafa, Hayfa ve Kudüs'tü. Bölgenin yapısı homojen olmadığı gibi halkın kendilerini tanımlama biçimi dini mensubiyetleri üzerindendi. Bu bağlamda, Filistin halkı; büyük çoğunlukla Müslüman, Yahudi ve Hristiyanlardan meydana gelirken en kalabalık topluluk Müslümanlardı²². Ancak İzmir ve İstanbul istisna edilirse 1914 başlarında en çok Hristiyan nüfus Suriye ile birlikte Filistin'de bulunuyordu. Hristiyan halk için en değerli kentlerin başında ise kuşkusuz Kudüs geliyordu. Çünkü Hristiyanlar, Kudüs ve çevresinde uzunca bir dönem farklı milletlerle bir arada yaşama tecrübesi sahipti²³.

¹⁶ Feyza Betül Köse, "Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde İdari ve Sosyal Yapı", *Ardahan Üniversitesi İnsani ve Edebiyat Fakültesi Belgü Dergisi*, S.1, 2015, s. 164-165.

¹⁷ *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, C.5, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1997, s. 19.

¹⁸ *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, s. 23. Kemal Karpat, bu rakamı, 258.460 olarak vermektedir. Bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 401.

¹⁹ Tefik Güran, "1897 Tarihli İlk İstatistik Yıllığı", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, (Der.Halil İnalçık-Şevket Pamuk), T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000, s. 173.

²⁰ Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Phonex Yayınevi, Ankara 2004, s. 84. Ayrıca 1880-1914 yılları arasında Filistin bölgesinde yaklaşık 650.000 dönüm arazinin Yahudilerin eline geçmesiyle buralara 85.000'e yakın Yahudi muhacir iskân ettirilmiş ve 50'den fazla Yahudi kolonisi kurulmuştur. Bkz. Yasemin Avcı-Ömür Yazıcı Özdemir, "Osmanlı Devrinin Son Yıllarında Kudüs'ü Yönetmek: Murasarrıf Azmi Bey ve 1916 Tarihli Raporu", *Dr. Kemal Daşcıoğlu'na Vefa Kitabı*, (Ed. Mithat Aydın-Süleyman İnan), Ankara 2020, s. 350. Farklı bir kaynakta da şu bilgiler verilmektedir. 1881-1914 arasında 2,5 milyondan fazla Yahudi, Rusya'dan farklı ülkelere göç etmiştir. Bunların 1,5 milyonu ile 2 milyon kadarı ABD'ye yerleşirken, 1882-1923 yılları arasında 115.000 Yahudi Filistin'e göç etmiştir. Karşılaştırma için bkz. James L. Gelvin, *Modern Ortadoğu Tarihi 1453-2015*, Timaş Yayınları, İstanbul 2019, s. 262.

²¹ Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, s. 388, 401.

²² John J. McTague, *British Policy in Palestine, 1917-1922*, University Press of America, Lanham 1983, p. 1. Farklı bir kaynakta Osmanlı yetkililerinin Filistin'in toplam nüfusunun 689.275 (Araplar ve Yahudiler) olarak tahmin ettiği belirtilmektedir. Aref Abu-Rabia, "Bedouin Health Services in Mandated Palestine", *Middle Eastern Studies*, Vol.41, No.3, May 2005, p.422.

²³ Mustafa F. Gül, "Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların Kaldırılması Sonrasında Halkın Tepkilerine Dair Bazı Tespitler", *USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademik Dergisi*, Y.3, S.5, Nisan 2021, s. 741. Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına gelindiğinde Filistin topraklarında yaklaşık 56.000 Arap ve 55.000 dolayında Yahudi yaşamaktaydı. Dan Cohn-Sherbok, *Introduction to Zionism and Israel, From Ideology to History*, Continuum International Publishing Group, New York 2012, p. 105.

Birinci Dünya Savaşı'nın yadsınamayacak etkisi, bölgeye ilgi duyan çeşitli grupların dikkatini çekerken mevcut siyasi ve askerî iklim geçici bir güç boşluğu ortaya çıkarttı. Bu durumu fırsata çevirmek isteyen bazı sömürgeci devletler, güç ve nüfuz alanlarını genişletmeye çalıştı ve bunun için tıbbi misyonerlik faaliyetlerini etkili bir şekilde kullandı. Ayrıca bu dönemde Arap nüfusunun siyasi kanadı bağımsızlık bekliyordu. Uluslararası bir Yahudi topluluğu da bölgede ulusal bir yuva kurma peşindeydi. 1920'ye gelindiğinde gerçek güç, 1917'de bölgeyi işgal eden ve askerî olarak kontrol altında tutan İngilizlerin elindeydi. Devam eden süreçte İngiliz hükümeti, yürüttüğü savaş diplomasisi ile Fransız Hükümeti, Arap Şerifi ve İngiltere'deki Siyonist gruplarla müzakere etti ve savaş sonrasında Filistin'in statüsü hakkında karşılıklı olarak ve çelişkili vaatlerde bulundu²⁴. Bu durum “düşmanlık” için uygun bir zemin oluştururken Filistin'in yasal sorumluluğu yeni kurulan Milletler Cemiyetine verildi. Bölge, İngiliz-Fransız müzakerelerinin dayattığı bir kararla manda statüsü altında İngilizlere verildi ve İngilizler bölgeyi koloni olarak yönetmeye devam etti²⁵.

2.2. Sıhhi Durum

XIX. yüzyılda dünya çapında yaşanan kolera pandemileri Osmanlı Devleti'nin hemen her bölgesinde hissediliyordu. 1822'de Basra Körfezi'nden Anadolu içlerine, 1831'de ise Hicaz bölgesine giriş yapan kolera 1864'te Filistin'de baş gösterirken Gazze'de önemli ölçüde tahribat yaptı. Alınan önlemlerle kısa sürede kontrol altına alınan kolera, sıkışık kent yapısıyla Yafa'da daha derinden hissedildi. Kolera, bir yıl sonra Yafa'da 400, Gazze'de 300 can aldı. Uzun yıllar bölgede etkisini gösteren hastalık nedeniyle 1881'den itibaren askerî kordonlar oluşturuldu, kervanlar karantinaya tabi tutuldu, Gazze ve El-Halil'de gözlem evleri tesis edildi. Hastalığın tamamen engellenememesi üzerine 1891'de Kudüs'e girişler yasaklandı. 1902 yılında ise Filistin'de dar kapsamlı karantina uygulamasına geçildi²⁶. Ayrıca 1892 yılında Dersaadet ile birlikte tüm Vilâyât-ı Şâhâne Hıfzıssıhha başmüfettişliği görevini yürüten Bonkowski Paşa'nın, 1902-1903 yıllarını kapsayan ve Suriye'den Kudüs'e kadar uzanan kolera salgınına dair hazırladığı rapor da oldukça dikkat çekici veriler sunmaktadır. Raporda, Şam'dan Kudüs'e kadar uzanan coğrafyada yer alan Gazze, Yafa, Taberiye, Safed, Nablus ve Kudüs gibi çeşitli büyüklükteki yerleşimlerde koleraya bağlı ölümlerin resmî olarak 4.880, tahmini olarak ise 16.362 kişi olduğu ifade edilmektedir²⁷.

Söz konusu dönemde Filistin'de en çok görülen vakalardan biri de çiçek salgınıydı. Bu konuda İngiliz hekim Ernst Masterman, 1900 yılında “tamamen kontrolsüz bir çiçek salgını” olduğunu aktarıyordu²⁸. Döneme dair raporlar da bu argümanı destekler nitelikteydi. Halk Sağlığı Raporlarına (*Public Health Reports*) göre; 28 Aralık 1900-28 Haziran 1901 tarihleri arasında Kudüs'te toplam 1.500 çiçek vakası görülürken 500 kişi yaşamını yitirmişti²⁹.

Bölgede görülen bir başka bulaşıcı hastalık ise frengiydi. 1893'te Gazze ve çevresinde yoğun olarak görülen hastalık 1898'ten itibaren Kudüs'te de yaygınlaştı. Yapılan girişimler sonucunda hastalıkla mücadele edebilmek adına Kudüs dışında bir hastane tesisine başlandı³⁰. XX. yüzyılın başlarına

²⁴ Mark Tessler, *A History of the Israeli-Palestinian Conflict*, Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press, 1994, p. 146-150.

²⁵ Borowy-Davidovitch, *Introduction: Health in Palestine, 1850-2000*, p. 318. Bölgedeki etnik ve kültürel ayrımlar da bu çeşitliliğin kollarını oluşturuyordu. Örneğin Filistin bölgesinde yaşam tarzlarına göre Filistinli nüfus üç ayrı etnik gruba aitti. Bunlar; köylüler ve kentliler ile göçebeler ve yarı göçebelerden oluşan bedevi kabileleri idi. Bkz. Davidovitch-Greenberg, *Public Health, Culture, and Colonial Medicine*, p. 399.

²⁶ Hasan Karaköse, “Osmanlı Devleti'nin Filistin'de Sağlık Hizmetleri (Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşı'nın Sonuna Kadar)”, *Uluslararası Yunus Emre Sosyal Bilimler Dergisi*, 10, 2024, s. 31.

²⁷ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, BOA, *Yıldız Esas Evrakı* (Y.EE.) 11/25, 10 Aralık 1903. Rapor hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Musa Gümüş, “Kudüs-i Şerif'ten Şam-ı Şerif'e Kolera ile Mücadele 1902-1903: Bir Raporun Anlatıkları”, *Yeni Fikir*, Y.9, S.21, 2018, s. 115-132.

²⁸ Davidovitch-Greenberg, *Public Health, Culture, and Colonial Medicine*, p. 401.

²⁹ *Public Health Reports (1896-1970)*, Vol.16, No.26, (28 Haziran 1901), p. 1509. (Bundan sonra PHR olarak gösterilecektir.)

³⁰ Karaköse, *Osmanlı Devleti'nin Filistin'de Sağlık Hizmetleri*, s. 31-32.

gelindiğinde bulaşıcı hastalık oranları oldukça yüksek seyrediyordu. Sıtma ise en sık görülen hastalıkların başında ve adeta afet durumundaydı. Öyle ki Kudüs'teki 4.000'den fazla öğrencinin yaklaşık %27'sinde sıtma parazitine rastlandı. 7.771 öğrencinin %26'sında da yine sıtma paraziti bulunuyordu³¹.

Bunların yanında dizanteri, trahom ve verem gibi hastalıkların günlük yaşam üzerinde güçlü bir etkisi vardı. Ayrıca bebek ölümleri de oldukça fazlaydı. Filistin'deki sıhhi ve hijyen koşulların eksikliği de hastalıklara elverişli bir ortam hazırlıyordu. Bölgenin coğrafi olarak bataklık ve çöllerden oluşan bir alana sahip olması, hastalıklara kapı aralıyor, yaşam şartlarını zorlaştırıyordu. Öte yandan bu bölge, Müslüman hacıların yol güzergahındaydı ve sıklıkla hastalık taşıyıcıların akınına uğruyordu³². Birinci Dünya Savaşı sırasında ise Kudüs, Taberiye ve Yafa gibi eski şehirler kolera salgınlarına maruz kalmaya devam ediyordu. Bu durumun en önemli sebeplerinden biri altyapı yetersizliğiydi. Buna ek olarak geri kalmışlık, yoksulluk, merkezi hükümetin ilgisini kaybetmesi, etkisiz bir sosyal yönetim anlayışı ile temizlik ve hijyen kurallarına özen gösterilmemesi hastalıkların yayılmasında önemli ölçüde belirleyiciydi³³.

Osmanlı idaresi sırasında bölgenin yerel nüfusu; genellikle bitkisel ilaç, kan alma, dağlama, kupa çekme, sülüklenme, muska yazma ve erkek dini şifacılar tarafından uygulanan geleneksel tıbbi yöntemleri benimsiyordu³⁴. Bu durum hastalıkların yayılmasını engellemediği gibi tedavi süreçlerini de olumsuz yönde etkilemekteydi. Geleneksel halk sağlığı metotlarına bağlı olan yerel halkın bu tutumu, modern tıbbi usüllere ve hekimlere mesafeli yaklaşmasına yol açıyordu. Filistin bölgesinde XX. yüzyılın başlarında birçok salgın kaydedilirken salgın bölgelerinde sporadik³⁵ düzeyde de vakalar görülmüyordu³⁶. Nitekim XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Halk Sağlığı Raporlarına yansıyan Kudüs ve çevresindeki hastalık ve vefat sayıları kronolojik olarak şöyleydi.

Tablo 1: Halk Sağlığı Raporlarına Göre Kudüs ve Çevresinde Görülen Hastalıklar ve Vefat Sayıları

Hastalık Adı	Görüldüğü Yer	Tarih	Vaka	Vefat
Kolera	Hayfa	21 Aralık 1912	-	1
	Taberiye	3-25 Aralık 1912	129	68
Veba	Yafa	30 Mayıs - 4 Haziran 1914	4	1
Çiçek	Yafa	6 Aralık 1913 – 11 Nisan 1914	39	7
	Kudüs	1 Şubat – 11 Nisan 1914	10	-
Veba	Hayfa	29 Ağustos 1914	1	1
	Yafa	5-27 Haziran 1914	4	3

³¹ Bu oran Yahudilerde %40.5 Müslümanlarda 31.1, Hristiyanlarda 16.4 ve Avrupalılarda ise 7.2 oranındaydı. Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 228, 400-401.

³² Iris Borowy-Nadav Davidovitch, "Introduction: Health in Palestine, 1850-2000", In: *Health in Palestine and the Middle Eastern Context*, Dynamis 2005, 25, p. 316.

³³ Nadav Davidovitch-Zalman Greenberg, "Public Health, Culture, and Colonial Medicine: Smallpox and Variolation in Palestine During the British Mandate", *Public Health Reports*, Vol. 122, Issue 3, 2007, p. 399.

³⁴ Rabia, *Bedouin Health Services in Mandated Palestine*, p. 421.

³⁵ Dağınık, seyrek, düzensiz.

³⁶ G. Stuart-K.S. Krikorian, "Anti-Variolous Measures in Palestine", *Annals of Tropical Medicine & Parasitology*, Vol.24, Issue 4, 1930, p. 527.

Çiçek	Hayfa	19-25 Ekim 1914	5	2
	Kudüs	3 Mayıs – 30 Eylül 1914	45	2
	Hayfa	2 Kasım – 6 Aralık 1914	14	6
	Kudüs	1 Ekim – 30 Kasım 1914	5	-
Çiçek	Hayfa	19-25 Nisan 1915	5	-
	Yafa	10 Ocak – 10 Nisan 1915	9	-
Tifüs	Yafa	28 Mart – 8 Mayıs 1915	26	12
Çiçek	Hayfa	3 Mayıs – 25 Temmuz 1915	9	1
	Yafa	9-29 Mayıs 1915	2	-
Tifüs	Yafa	25 Nisan – 11 Eylül 1915	20	11
Tifüs	Hayfa	10-16 Nisan 1916	16	2
Kolera	Yafa	17-25 Haziran 1916	67	39
	Yafa	1-29 Temmuz 1916	151	63
Tifüs	Hayfa	24 Nisan – 11 Haziran 1916	35	13
	Hayfa	10 Temmuz – 17 Eylül 1916	93	41
	Hayfa	16-22 Ekim 1916	1	-
	Yafa	23 Nisan – 25 Haziran 1916	-	47
Toplam			690	320

Kaynak: *PHR*, Vol.28, No.26, 27 Haziran 1913, p. 1377; *PHR*, Vol.29, No.26, 26 Haziran 1914, p. 1722-1726; *PHR*, Vol.29, No.52, 25 Aralık 1914, p. 3498-3501; *PHR*, Vol.30, No.26, 25 Haziran 1915, p. 1946-1957; *PHR*, Vol.30, No.53, 31 Aralık 1915, p. 3839-3846; *PHR*, Vol.31, No.26, 30 Haziran 1916, p. 1717; *PHR*, Vol.31, No.52, 29 Aralık 1916, p. 3542-3549; *PHR*, Vol.32, No.26, 29 Haziran 1917, p. 1074.

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında Kudüs ve çevresindeki bulaşıcı hastalıklara ilişkin tutulan halk sağlığı raporlarına göre; en çok görülen vakaların sırasıyla tifüs, çiçek, kolera ve veba olduğu anlaşılmaktadır. Ölüm sayıları da doğru orantılı bir şekilde seyretmektedir. Raporda, 1915 ve 1916 yıllarına ait vaka-vefat sayılarında artış gözlemlenirken 1913 yılına ait herhangi bir vaka bildirimi olmadığı görülmektedir.

Osmanlı arşiv belgelerinde de 1915 ve 1916 yıllarına ait tifüs vakalarının sıklığı dikkat çekicidir. Örneğin Haziran 1915'te Kudüs'te tifüs vakalarının arttığı bildirilirken Dâhiliye Nazırı Cemal Paşa tarafından Suriye, Halep ve Beyrut ile birlikte Kudüs ve çevresinde artış gösteren tifüs vakalarının

önlenmesi için ihtiyaç malzemelerinin bildirilmesi istenmektedir³⁷. Ayrıca Kudüs hapishanesinde de tifüs vakaları görülürken alınan önlemler sayesinde salgın zamanında önlenebilmiştir³⁸. Fakat Kudüs hapishanesindeki tifüs vakaları 1917'de tekrar ortaya çıkmış 800 hastanın tifüse yakalandığı bildirilmiştir. Salgının önlenmesi adına hapishane içinde küçük bir hastane tesisi planlanırken görevlendirilecek personel için elli bin kuruştan fazla yardım gönderilmiştir. Bu yardımın yaklaşık on sekiz bin kuruşu bulaşıcı hastalıklar ödeneğinden tahsis edilmiştir³⁹.

Mevcut idari ve sıhhi vaziyet, bölgede etkili olmaya çalışan tıbbi misyonerler için uygun fırsatlar doğururken, faaliyetleri için önemli motivasyon kaynağı oluşturmıştır. Bu doğrultuda, Kudüs ve çevresinde özellikle ABD, İngiltere ve Almanya gibi devletlere ait misyoner teşkilatlarının tıbbi çalışmaları öne çıkmıştır.

3. American Board Misyon Teşkilatının Faaliyetleri

Filistin coğrafyası, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren özellikle Amerikan ve İngiliz misyonerlerin yoğun ilgisine mazhar olan bölgelerden biri haline gelmişti. Misyonerlerin sağlık hizmeti sunmaları, bölge halkıyla doğrudan temas kurmalarını sağlamasının yanı sıra dini propaganda yapma ve tebliğ sunmalarına da olanak tanıyordu⁴⁰. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nde yaşanan Tanzimat dönemi bu sürece esneklik sağladı. Zira II. Mahmut ile başlayan ve Abdülmecid döneminde yayınlanan fermanla istediği ortamı bulan Amerikan Board'un faaliyetleri, Protestanlar için genişletici bir etki yarattı⁴¹. Protestan misyonerliğinin temelleri ise XIX. yüzyılın başlarında CMS örgütü tarafından bir Protestan din adamının Mısır'a gönderilmesi ile atıldı⁴². Bunu geliştirmeyi, Amerikan Board'a bağlı Levi Parsons ve Pliny Fisk isimli misyonerlerin Osmanlı topraklarına gelişi izledi. Bu isimler, Osmanlı coğrafyasına gelen "ilk Amerikalı" misyonerlerdi⁴³. Parsons ve Fisk'in bu ünvanı almalarında üyesi oldukları örgütün önemi çok büyüktü. 1810'da Boston'da kurulan ve 1820'de Osmanlı topraklarına giren *American Board of Commisioners for Foreign Missions* (ABCFM) en etkili misyon örgütlerinden biriydi. Bu tarihten sonra Protestan misyoner teşkilatlanmaları hızla artmaya başladı⁴⁴.

Amerikalı misyonerler Parsons ve Fisk'in amacı, Kudüs ve çevresinde misyonerlik faaliyetleri yürüterek Yahudiler arasında Protestanlık inancını yaymaktı. Her ne kadar ilk olarak Suriye'ye gönderilmiş olsalar da asıl çalışma yerleri Filistin bölgesiydi. Amerikan Board yönetiminin bu iki misyonere verdiği telkinlerde; Kudüs'te farklı etnik grupla karşılaşacakları, kullanacakları yöntemleri, Yahudiler, Hristiyanlar, Müslümanlar ve Filistin'de yaşayanlar için neler yapabilecekleri yer alıyordu⁴⁵. Levi Parsons; önce Yafa'ya, daha sonra ise Kudüs'e gitti ve kısa süreliğine olsa da "Kudüs'e yerleşen ilk Protestan" olma gibi ikinci bir ünvana daha sahip oldu⁴⁶. Ancak bu misyonerlerin faaliyetleri uzun vadeli olmadı. Parsons,

³⁷ BOA, Dâhiliye Şifre Kalemi (DH.ŞFR), 64/116, 23 Mayıs 1916.

³⁸ BOA, Hapishaneler Müdüriyeti (DH.MB.HPS), 74/35, 31 Temmuz 1915.

³⁹ BOA, DH.MB.HPS, 75/19, 24 Haziran 1916.

⁴⁰ Mehmet Ali Doğan, "From New England into New Lands: The Beginning of a Long Story", (Ed: Mehmet Ali Doğan- Heather J. Sharkey), In: *American Missionaries and the Middle East: Foundational Encounters*, The University of Utah Press, Michigan, 2011, p. 9-20.

⁴¹ H.G.O. Dwight, "Translation of the Fermân Granted by Sultân 'Abd-ul-Mejeed to His Protestant Subjects", *Journal of the American Oriental Society*, Vol.4, 1854, p. 443.

⁴² Leon Arpee, *The Armenian Awakening, A History of Armenian Church 1820-1860*, The University of Chicago Press, Chicago 1909, p. 93.

⁴³ *Osmanlı'da İki Amerikalı Misyoner: Levi Parsons ve Pliny Fisk'in Anadolu ve Kudüs Seyahat Raporları (1819-1825)*, (Haz.) Ayşe Aksu, Dergah Yayınları, İstanbul 2015, s. 5; Doğan, *From New England into New Lands*, p. 10-11.

⁴⁴ Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arba Yayınları, İstanbul 1989, s. 16.

⁴⁵ *Osmanlı'da İki Amerikalı Misyoner: Levi Parsons ve Pliny Fisk'in Anadolu ve Kudüs Seyahat Raporları*, s. 86-87.

⁴⁶ Frank Fokke Ferwerda, "1819-1919 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyoner Seyyahlar, Biyografi-Bibliyografya Notları I", *Kebikeç*, S.11, 2001, s. 346.

Kudüs'e yaptığı ikinci ziyareti sırasında Şubat 1822'de, Fisk ise Filistin Yahudileri arasında çalıştığı 1825'te yaşamını yitirdi⁴⁷.

Amerikan Board'un Osmanlı topraklarındaki "tıbbi misyon" geçmişi ise bölgeye gözlem ve inceleme amacıyla gönderilen, temel düzeyde sağlık bilgisi bulunan kişilerle başladı. Bu tıbbi misyonerlerin çoğu papazlık rütbesine sahipti. Erken dönem tıbbi misyonerlerin özelliklerinden biri görevlendirildikleri coğrafyada temsil ettikleri örgütün gelecekteki faaliyetleri için uygun bir zemin hazırlamaktı. Nitekim sahaya giden "ilk tıbbi misyoner" Dr. Asa Dodge oldu. 1833'te Beyrut'a görevlendirilen Dr. Asa Dodge, bir yıl sonra Kudüs'e tayin edildi. Burada geçirdiği kısa sürenin ardından yakalandığı lekeli humma (tifüs) sebebiyle 1835'te hayatını kaybetti⁴⁸.

Amerikan Board, Osmanlı toplumunu genellikle "doğu toplumu" olarak tanımlarken, bu toplumun özel alanlarına, özellikle de ev ortamına nüfuz etmenin en etkili yollarından biri olarak kadın tıbbi misyonerlerin eğitilmesinde görüyordu. Bu amaçla hem kadın doktorlar hem de hemşirelerin yetiştirilmesine yönelik programlar oluşturuluyor, kurulan hastanelerde hemşirelik sınıfları açılıyordu. Bu şekilde eğitilen hemşireler, bilhassa Müslüman ailelerin özel yaşam alanlarına daha kolay erişim imkânı sağlıyordu⁴⁹. 1889 yılında kurulan Arabistan misyonun; yerel halka ulaşmak, onların güvenini kazanmak ve Arap haneleriyle temas kurmak adına kullandıkları en etkili yöntem sağlık hizmeti sunmaktı. Bundan dolayı ister kadın isterse de erkek olsun bölgede çalışacak misyonerlerin sağlıkçı olması önemli bir ön koşuldu. Zira sunulan sağlık hizmetleri, bölge halkının korkularını ve misyon teşkilatına karşı duyulan önyargıları aşmada temel bir işlev görüyordu⁵⁰. American Board teşkilatının eğitim faaliyetlerinden sonra en çok ilgi duydukları alan özellikle "tıbbi misyon" sahalarıydı. Misyonerler içinde sağlıkçıların fazla olması ve dönemin imkânlarına nazaran daha gelişmiş tıbbi malzemelerle çalışmaları tıbbi misyonun fark yaratan temel özelliklerindendi⁵¹. Bu özellik, teşkilatın uygulama ve yapılanmalarına da yansiyordu. Öyle ki tedavi edilen hastaların yarısının Müslüman olması teşkilatın yayılma ve başarı göstergelerinden sayılıyordu⁵².

XX. yüzyılın başlarında Osmanlı coğrafyasında Congregationalist ve Presbyterian⁵³ mezheplerine bağlı yalnızca dokuz Protestan misyoner teşkilatının faaliyet göstermesine rağmen, bu yapılar toplamda 331 istasyonda görev yapan 60.000'i aşkın personelden oluşan geniş bir organizasyona sahipti. Söz konusu bölgelerde yirmi dokuz hastane ve dispanser aracılığıyla 126.885 hasta tedavi edilmiş; özellikle Suriye ve

⁴⁷ Cemal Yetkiner, "İstanbul'da Bir Cemaatin Doğuşu: William Goodell ve Amerikan Protestan Misyonu", *Akademik Orta Doğu*, C.3, S.1, 2008, s. 137.

⁴⁸ Yücel, *Anadolu'da Amerikan Misyonerliği ve Misyon Hastaneleri*, s. 89.

⁴⁹ Faruk Taşkın, "Amerikan Board Misyonerlerinin Türkiye'deki Sağlık Faaliyetleri (1833-1923)", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, VI/2, 2017, s. 159. Urfa'da açılan Körler okulu bu konuda oldukça ilginç ve Board için etkin bir etkileşim örneği oluşturmaktadır. Toplumsal statüleri neredeyse kalmayan bu azınlık/engelli grubun, toplum içine entegre edilme ve kendi emelleri doğrultusunda eğitilmeleri, Board için önemli bir araç olmuştur. Bu konuda özgün bir çalışma için bkz. İdris Yücel, "Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan Körler Okulu (1902-1914)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Y.7, S.14, Güz 2011, s. 65-87.

⁵⁰ Celal Öney, "Arabistan Protestan Misyonunu Gelişiminde Kadın Misyonerlerin Rolü", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C.3, S.2, Ağustos 2017, s. 85. (75-106)

⁵¹ Ohannes Kılıçdağı, "Abdülhamid Misyonerleri Neden Sevmiyordu?", *Toplumsal Tarih*, S.154, 2006, s. 67.

⁵² Taşkın, *Amerikan BOArd Misyonerlerinin Türkiye'deki Sağlık Faaliyetleri*, s. 159-160.

⁵³ Osmanlı topraklarında yürütülen Amerikan misyonerlik faaliyetlerinde en etkin rolü üstlenen mezheplerden ikisi Presbiteryenlik ve Kongregasyonelizmdi. Bu iki mezhep, aynı zamanda Amerika Birleşik Devletleri'nde en yaygın dini akımlar arasında yer almaktaydı. Presbiteryen mezhebi Amerika'ya ağırlıklı olarak İskoç kökenli topluluklar tarafından taşınmıştı. Öte yandan, Kongregasyonelizm daha çok kilise yönetim sistemine dair bir kavram olup, bu anlayışa göre yerel cemaatler hem dini örgütlenmenin temelini oluşturuyor hem de idari bağımsızlıklarını koruyorlardı. Bu doğrultuda her cemaat; kendi dini liderini seçme, dışarıdan müdahale olmaksızın iç işleyişini yürütmeye gibi haklara sahipti. Meral Kuzgun ve Ebru Güher, "Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'da Yardım Faaliyetleri Çerçevesinde Sağlık Misyonu", *Turkish Studies*, Volume 10/9, 2015, s. 512. (505-534)

Filistin coğrafyasında ise kırk iki hastanede toplam 201.135 hastaya sağlık hizmeti sunulmuştu⁵⁴. Misyonerlere, Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Arap vilayetlerinde bu denli hareket kabiliyeti sağlayan en önemli unsurlardan biri ise Osmanlı Devleti'nin “dini-siyasi cemaat sistemi”ydi⁵⁵.

Amerikan Board'un Osmanlı topraklarındaki çalışmaları ve yaptığı harcamalar, finansal olarak da kendini gösteriyordu. 1819-1914 tarihleri arasında yapılan yatırım ve yardımlar kademeli olarak artarken 1905-1914 tarihleri arasında en yüksek seviyeye ulaşmıştı. Nitekim bu dönemde yapılan toplam harcama tutarı, yaklaşık 2.634.344 dolar seviyesindeydi⁵⁶. Ayrıca yayımlanan yardım raporları doğrultusunda ve 31 Mayıs 1918 tarihli teftiş özetine göre; Kudüs üzerinden Filistin'e yapılan yardım tutarı 420.000 dolardı⁵⁷. Ancak tüm Osmanlı topraklarında yapılan yatırım ve yardım miktarı bu tutarın oldukça üstündeydi.

Diğer taraftan misyonerlik çalışmalarının farklı bir yönünü ortaya koyan gelişmeler de yaşanmaktaydı. Örneğin ABCFM sekreteri ve Near East Relief (NER) Başkanı James Barton'un, Osmanlı Devleti üzerinde siyasi konjonktüre göre değişiklik gösteren fikirleri bunlardan biriydi. Barton, Birinci Dünya Savaşı bitmeden önce, tek bir güç tarafından idare edilen ve altı devletten oluşan bir federasyonun kurulması taraftarıydı. Bu altı bölge içinde Kudüs de yer alıyordu. Kudüs için tasarlanan proje, Kudüs civarında bir Yahudi bölgesi tesis etmekte⁵⁸. Bölgede açılması planlanan tıbbi misyon kurumları ise önemli bir araçtı. Ancak iktidarda olan İttihat ve Terakki hükümetinin gösterdiği siyasi ve askerî reaksiyonlar ABCFM'in planlarını sekteye uğrattı. Nitekim İttihat ve Terakki yönetimi, kapitülasyonlarla yabancılara tanınan tüm imtiyazları ve onlardan kaynaklanan bütün izin ve haklarını, 1 Ekim 1914'ten itibaren kaldırdığını ilan etti⁵⁹. Sonrasında yürürlüğe giren *Müessesât-ı Merkeziye ve Tedrisiye ve Mekâtib ve Emâkin-i Sıhhiye-i Hususiye Talimatnamesi*'nin⁶⁰ üçüncü maddesine göre; fermanları olup da bu sınıfa giren ve 1 Ekim 1914 itibarıyla fiilen mevcut olmayan hastaneler, dispanserler, muayenehâneler gibi yabancı misyon sağlık kurumlarının tanınmayacağını, yeni yapılmakta olanların tanınması için de inşaatın çatıya kadar geniş olma şartı arandığını bildirdi⁶¹.

Birinci Dünya Savaşı'nın yol açtığı ağır sonuçlar, pek çok Amerikan kurumu gibi sağlık müesseseleri üzerinde de olumsuz yarattı. 1915 yılı Aralık ayından itibaren Board'un Anadolu'daki yaklaşık yirmi milyon dolarlık yatırımı ve yüz elli kişilik misyoner ekibinde de düşüşler görülmeye başladı. Bu süreçte birçok eğitim ve sağlık kurumu ya tamamen kapatıldı ya da doğrudan Osmanlı idaresi tarafından devralınarak işletilmeye başlandı. Pek çok misyoner ise ya hastalıktan öldü ya da sınır dışı edildi⁶². Amerikan misyon hastaneleri ve görevli misyonerler için bu durum Mütareke sonuna kadar devam etti.

⁵⁴ Adnan Şişman, “Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler”, *Türkler*, C.14, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.) Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2014, s. 174; Taşkın, *Amerikan BOA'd Misyonerlerinin Türkiye'deki Sağlık Faaliyetleri*, s. 159-160.

⁵⁵ Kemal Çiçek, “Türk-Ermeni İlişkileri ve Tehcir”, (Ed.) Mustafa Çalık, *Ermeni Soykırımı İddiaları, Yanlış Hesap Talat'tan Dönünce*, Cedit Neşriyat, Ankara 2006, s. 146.

⁵⁶ Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*, s. 139.

⁵⁷ Abdülmecit Tuğrul, *Amerikan Yakın Doğu Yardım Heyeti ve Türkiye'deki Faaliyetleri (1915-1930)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2022, s. 125.

⁵⁸ James Levi Barton, *Story of the Near East Relief (1915-1930): An Interpretation*, Macmillan Company, New York, 1930, p. 108.

⁵⁹ BOA, İrade Meclis-i Mahsus, (İ.MMS), 188/22, 8 Eylül 1914; *Takvimi Vekayi*, nr.1938, 17 Eylül 1914.

⁶⁰ 46 maddeden oluşan talimatname için bkz. *Takvimi Vekayi*, nr.2302, 26 Eylül 1915, s. 1-5.

⁶¹ Şişman, *Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin...*, s. 178; Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 214.

⁶² Ahmet Uçar, “American Board ve Osmanlı Ülkesindeki Tıbbi Faaliyetleri”, (Ed. İbrahim Başağaoğlu vd.) *Osmanlı'da Salgın Hastalıklarla Mücadele*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2015, s. 171-172.

4. İngiliz Misyon Teşkilatlarının Faaliyetleri

Misyonerlik faaliyetlerini kurumsallaşmasında öncü olan en eski misyon örgütünün İngilizlere ait olduğu biliniyordu. XVII. yüzyılda Londra’da kurulan “*Hristiyanlığı Yayma Cemiyeti*” bunlardan biriydi. İngiliz misyonerler, disiplinli ve örgütlü yapıları sayesinde hedeflerine ulaşma konusunda sistemli bir yol izleyerek, “The Evangelization of the World” (Dünyanın Hristiyanlaştırılması) sloganıyla faaliyet yürütmüşlerdi⁶³. Ayrıca İngiliz Misyoner Cemiyetleri, XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti’nin farklı bölgelerinde yirmi üç farklı kola ayrılarak çalışmışlardı. Bunun yanında İngiltere, Doğu Akdeniz’de siyasi ve kültürel nüfuzunu güçlendirmek için Protestan misyonerlik faaliyetlerini bir araç olarak değerlendiriyordu. Bu maksatla, Osmanlı Devleti’ndeki İngiliz elçi ve konsolosluklar, Osmanlı topraklarında faaliyet yürüten misyonerlere çeşitli şekillerde destek sağlıyordu⁶⁴.

Filistin topraklarına görevlendirilen ilk İngiliz Protestan misyonerler ise CMS misyon teşkilatının temsilcileriydi⁶⁵. Bu teşkilat, özellikle Katolikliğe karşı faaliyet yürütmeyi amaçlayan bir yapıya sahipti. CMS’nin temel hedefi, Filistin’deki Protestan varlığını güçlendirmek ve uzun süredir bölgede etkili olan Katolik nüfuzuna karşı bir denge unsuru oluşturmaktı. XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Protestan misyon merkezleri genellikle Kudüs, Yafa, Hayfa, Nablus, Gazze ve Nazaret’te yoğunlaşmaktaydı. Ayrıca bölgede genişleme amacı güden Alman ve İngiliz misyon teşkilatları arasındaki ilişki de dini açıdan oldukça kuvvetli durumdaydı. Bu yüzden CMS örgütü, söz konusu şehirlerde kurduğu misyon merkezleri sayesinde Kudüs ve çevresinde Protestan misyonerlik faaliyeti yürüten İngiliz-Alman destekli en etkili misyoner teşkilatı konumundaydı⁶⁶.

Osmanlı topraklarında yürütülen İngiliz misyonerlik faaliyetlerinin önemli bir kolu da Presbiteryen mezhebi tarafından organize edilmekteydi. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren önce Süveydiye, daha sonra İskenderun ve çevresinde okul, manastır, hastane vb. kurumlar açarak faaliyet yürütmüşlerdi. Ancak gerçek faaliyet alanı olan Musul ve Bağdat civarında daha iyi örgütlenmişlerdi. 1903 yılı raporlarına göre; bölgede 435 kişilik bir misyoner ekibi ile yetmiş beş okul ve buna bağlı 4.600 öğrenciden oluşan İngiliz misyon teşkilatı, “*bir damla kan bir damla petrol*” parolasıyla çalışıyordu⁶⁷. Öyle ki misyonerlik çalışmaları kapsamında Protestanlığı yaymanın yanı sıra İngiltere’nin bölgede yapacağı askeri ve siyasi müdahalelere elverişli hale getirmek amacıyla önemli ölçüde sağlık müessesesi kurmuşlardı⁶⁸.

Hristiyanlığı Yayma Cemiyeti, CMS ve Presbiteryan mezhebinin çalışmaları yanında etkin olan bir başka İngiliz misyon teşkilatı da *London Jewish Society* (Londra Yahudiler Cemiyeti)’ydi. Cemiyetin 1840’lardan sonra yoğunlaşmaya başlayan çalışmaları, bölgeye yönelik Hristiyanlaştırma politikalarına⁶⁹ hız verirken bu amaca hizmet edecek vasıtalar arama çabalarında da artışlar sağlamıştı. Bu noktada hastaneler önemli işlevler üstlendi ve tıbbi misyonerliğin daha etkili olduğu anlaşıldı. Zira Kudüs’te kurulan İngiliz Hastanesi ile ilerleyen yıllarda ek pavyon ve binaların tesis edilmesi bu durumu doğruluyordu. Bunlarla beraber 7.500 nüfuslu Nasıra’da *Edinburgh Misyoner Cemiyeti*’ne ait küçük ama önemli bir sağlık kuruluşu, 13.000 nüfuslu Nablus’ta yeni tesis edilmiş olan bir hastane ve tıbbi misyonu,

⁶³ Erol Güngör, *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*, (Yay. Haz. Murat Emre Şahin), Hisar Kültür Gönüllüleri Yayınları, İstanbul 2003, s. 19-20; Sezer, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e; Misyonerlerin Türkiye’deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, s. 170.

⁶⁴ Erdoğan Keskinçilik, “Biblelands Arşivi ve Osmanlı Topraklarında İngiliz Misyoner Evengelisk Faaliyetleri”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S.37, 2008, s.102.

⁶⁵ Celal Öney, “Misyoner Örgütlerin Rekabet Sahnesi Filistin”, *Tarih Okulu Dergisi*, Y.6, S.XV, 2013, s. 331-354.

⁶⁶ Celal Öney, “Filistin’de Prusya ve Alman Misyonerlik Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Osmanlıdan Günümüze Filistin Sempozyumu*, (Ankara 28-29 Kasım 2013) C.I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s.264-270

⁶⁷ Tozlu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Misyoner Okulları*, s. 332.

⁶⁸ Tuncer Günay, *Misyoner Örgütleri ve Misyoner Faaliyetleri*, Ankara Ticaret Odası Yayınları, Ankara 2004, s. 199.

⁶⁹ İlk girişimin 1830’larda başladığı ve 1844’te Hristiyanlığı Teşvik Etme Derneği’nin bir doktor ve bir eczacı göndermesiyle açılan İngiliz Misyon Hastanesinin ilk hedeflerinin bölgedeki Yahudileri Protestanlaştırmak olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Norbert Schwake, “Hospitals and European Colonial Policy in the 19 and Early 20. Centuries”, (Ed. Manfred Wasserman and Samuel S. Kottek), In: *Health and Disease in the Holy Land: Studies in the History and Sociology of Medicine from Ancient Times to the Present*, NY:Edwin Mellen Press, Lewiston 1966, p. 232-262.

8.000 nüfuslu Hayfa'da İngiliz Piskoposuna ait küçük bir hastane tıbbi misyona bağlı olarak hizmet veriyordu. Ayrıca 23.000 nüfuslu Yafa'da da geniş bir hemşire kadrosuyla uzun süredir faaliyette olan bir tıbbi misyon hastanesi bulunuyordu⁷⁰. Arap vilayetlerindeki Müslüman topluma karşı İngiliz tıbbi misyonunun varlığı, bölgedeki hastaları iyileştirmede ve sağlık kurumlarının çalışmalarına meşruiyet kazandırmada önemli bir etken olurken halkı Protestanlaştırmaya yönelik verilen dini vaazları da büyük ölçüde kolaylaştırıyordu. Genellikle misyonerlerin kontrolünde olan sağlık kurum ve kuruluşlar, iletişim halinde olunan farklı kişi ve gruplara karşı mekânsal bir çerçeve de sağlıyordu⁷¹. Zira Hristiyan müesseseleri Kutsal Kitapta işaret edilen yerlerin yakınında bulunmakla beraber Müslümanların fazla olduğu nüfus alanlarından uzaktı. Bu hususta ayırt edici bir istisna ise sıkı bir Müslüman kenti olan ve Dr. Bailey tarafından kurulan El-Halil'deki St Luke's Hastanesiydi⁷². Diğer taraftan Kudüs'te bir hayli fazla olan trahom hastalığı ile çeşitli göz rahatsızlıklarının tedavisine bakan *St. John Göz Hastanesi* ile işletmesi Yahudilerin elinde olan bazı klinikler de önemli ölçüde etkin durumdaydı⁷³.

Tıbbi misyonerlik faaliyetleri İngiliz misyonerler arasında "en verimli" faaliyet alanı olarak görülmüyordu. Örneğin 1887 yılında kadın ve erkek tam kalifiye 260 tıbbi misyoner, Hristiyan ve Müslümanlar arasında çalışmaya başladı. 1892 yılı itibarıyla İngiliz tıbbi misyonerlerin sayısı 164'e yükselirken bunlardan dokuzu Filistin'de faaliyet gösteriyordu⁷⁴. Öte yandan Filistin ve Kudüs bölgesi, İngiliz misyonerlerinin Amerikan misyonerleriyle dirsek temasında olduğu ve Amerikan Board tarafından desteklenen bir merkez durumundaydı⁷⁵. Çok etnikli ve çok dinli bir topluluk olan kozmopolit Kudüs; yabancı doktorların, hemşirelerin ve yöneticilerin değil aynı zamanda yerel Arap ve Yahudi doktor ile bürokratların bir arada olduğu ortak bir manevra alanına sahipti⁷⁶.

İngilizler, bölgede bulunan Protestan misyonerlerce yoğun bir arazi alımı ve bu arazilere hastane vb. sağlık müesseseleri tesis etmeye çalışıyordu. Özellikle Nasıra bölgesi, faaliyetlerinin yoğun olduğu yerlerdendi. Örneğin Hariciye Nezaretine yazılan bir belgede, Kaserun Azlu isimli bir şahsın hastane inşa etmek için girişimde bulunduğu, hastane inşası için sekiz dönüm arsanın tedarikine giriştiği, bu arsa üzerinde hastane inşasının ise Nasıra'da bulunan Protestan misyonerler tarafından üstlenildiği belirtiliyordu. Misyonerler, hastaneyi dini faaliyet ve propagandaları için kullanmayacaklarının teminatını vererek vergiden muaf tutulmalarını talep ediyorlardı⁷⁷. Bir yıl sonra yine Nasıra'da kurdukları bir okulun yanına bir de hastane ilave ederek Protestan kilisesi arsasını bu tesislere ilave etmeye çalışmışlardı⁷⁸. Ayrıca hem papaz hem de tıbbi misyoner kimliğine sahip olan Dr. Elliott'un aktardıklarına göre, Gazze'de

⁷⁰ Yaron Perry-Efraim Lev, "The Medical Activities of the London Jews' Society in Nineteenth-Century Palestine", *Medical History*, 47, 2003, p. 71-79.

⁷¹ Philippe Bourmaud, "Public Space and Private Spheres: The Foundation of St. Luke's Hospital of Nablus By the CMS (1891-1901)", (Ed. Heleen Murre-Van den Berg), In: *New Faith in Ancient Lands, Studies in Christian Mission*, Vol.32, 2006, p. 133-134.

⁷² Naomi Shepherd, *Ploughing Sand: British Rule in Palestine 1917-1948*, New Brunswick, Rutgers University Press, New Jersey 1999, p. 126-129.

⁷³ Bölgede Osmanlı Devleti'nin göz hastanesi yoktu ancak hem Yahudi hem de misyon sağlık tesislerinin pek çok Arap için erişilemez olması yönetim için büyük bir sorun oluşturuyordu. Shepherd, *Ploughing Sand: British Rule in Palestine 1917-1948*, p. 126-129.

⁷⁴ Serdar Selçuk, *İngiliz Sömürgeci Güney Afrika'da Yayımlanan The Christian Express Gazetesine Göre Osmanlı Ülkesinde Misyonerlik Faaliyetleri (1870-1922)*, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2020, s. 54.

⁷⁵ Anglikan Kilisesi Amerikan Board ile Andolu'da da sürekli koordineli çalışmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Resul Çatalbaş, "Anglikan (İngiliz) Kilisesi Misyonerliği ve Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Etkileri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.25, Ocak-Haziran 2011, s. 174.

⁷⁶ Bundan dolayıdır ki Kudüs Belediyesi bu manevra alanında bir refleks olarak Belediye Hastanesi tesis etmiştir. Dr. Emile Mouchamp, Kudüs'teki hastaneler ve klinikler üzerine 1903'te yayınladığı raporda; Belediye Hastanesinin 592 yatağa ve personelin de "mükemmel" olduğuna işaret etmektedir. Bkz. Yoni Furas, "What Did the Ottomans ever do for us? Modern Medicine and Administration in Late Ottoman Jerusalem", (Ed. Yuval Ben Bassat and Johann Büssow), In: *From the Household to the Wider World*, Tübingen University Press, Tübingen 2023, p. 254-256.

⁷⁷ BOA, Tercüme Odası, (HR.TO), 242/17 lef 2, 27 Mart 1865.

⁷⁸ BOA, HR.TO, 243/7, 27 Mayıs 1866.

çok sayıda hastaya sağlık hizmeti sunulmuş; bunun yanı sıra Filistin genelinde 4.000'den fazla Müslüman hastanın Nablus'taki misyon merkezini ziyaret ettiği bildirilmişti. Devam eden açıklamalarda, Gazze'de bulunan tıbbi misyon merkezine her gün ortalama 30 hastanın başvurduğu, Gazze Hastanesi'ne bağlı dispanserde ise 9.000'i aşkın Müslüman hastayla temas kurularak İncil okunduğu belirtilmişti⁷⁹.

Bir başka vesikada da Dr. Frederic Scrimgeor isimli bir şahsın, Nasıra'nın El-Malef kasabasında bir hastane inşa etme girişimleri görülmüyordu⁸⁰. İngilizlerin *Edinburgh Medical Missionary Society* örgütü ise Kudüs ve Nasıra'da yoğun faaliyet yürüten önemli tıbbi misyon kuruluşlarındandı. Öyle ki bu örgüt, hem Kudüs hem de Nasıra'daki fakir ahalie sağlık hizmeti sunmak gayesiyle hastane kurma girişiminde bulunmuş ve Dr. Frederic Scrimgeor namına kayıt yapılarak hastane inşa süreci başlatılmıştı. Bu hastane binası; bir eczane, doktor için bir oda ve kapıcı meskeninden oluşan bir kompleks şeklinde dizayn edilerek sorumluluğu İngiltere Devleti üstlenmişti⁸¹. Yine Nasıra bölgesinde *Church Missionary Society* örgütüne ait bir hastanenin hizmet verdiği biliniyordu. Bu kurumlar İngiltere'nin kontrolünde olup şahıslar üzerinden kontrol ve idare ediliyordu⁸².

Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılında *World Missions*'un raporuna göre; İngiliz misyon teşkilatlarının tüm Osmanlı genelinde 178 okulu ve 12.800 öğrencisi bulunuyordu⁸³. Yine 1914 başlarında İngiliz misyonlarına ait dört hastane, dokuz dâr-üt-tedavi (dispanser) ve bir dârüşşifa olmak üzere on dört sağlık merkezi, toplamda ise ruhsatlı 116 İngiliz müessesesi mevcuttu⁸⁴. Çavdar'a göre İngiliz hayır kurumlarının en yaygın biçimi hastaneler olmakla beraber 1914 başlarında Osmanlı Devleti'nin Kudüs ve çevresindeki sağlık tesislerinin başlıcaları şunlardı:

- 1-Yafa ve civarında Church Missionary Society'e ait dispanserler,
- 2-Lübnan'da bir Quaker Derneği olan Friends of Foreign Mission'un iki hastanesi ile bu hastanelere bağlı bir eczane,
- 3-Taberiye'deki Free Church of Scotland Jewish Mission hastanesi,
- 4-Nazareth ve Şam'da Edinbrough Medical Mission'un kurduğu sağlık ocakları,
- 5-İsrail bölgesinde Mildway Medical Mission'un meydana getirdiği bir doktor ve altı hemşireden müteşekkil gezici sağlık kurumu ile
- 6-Kudüs'te geniş imkânlarla sahip iki hastane mevcuttu. Ayrıca bunların dışında İsrail ve Ürdün bölgesinde önemli sayıda İngiliz doktoru çalışmaktaydı⁸⁵.

Ancak 18 Kasım 1914 tarihinde Meclis-i Vükela tarafından yayınlanan 25 maddelik mazbatanın 18. maddesi uyarınca İngiliz müesseselerine el koyuldu⁸⁶. Daha sonra Meclis-i Vükela daha kapsayıcı bir karar alarak 5 Mart 1916'da düşman devletlerin veya vatandaşlarının hastanelerini Osmanlı Devleti'ne bağladığını bildirdi ve kurumlar Osmanlı askerleri tarafından kullanılmaya başlandı⁸⁷.

5. Alman Misyon Teşkilatlarının Faaliyetleri

⁷⁹ Selçuk, *İngiliz Sömürgesi Güney Afrika'da Yayınlanan...*, s. 111-113.

⁸⁰ BOA, Tahrirat, (HR.TH), 377/121, 12 Haziran 1909.

⁸¹ BOA, Şura-yı Devlet, (ŞD), 2307/9, lef 9, 15 Aralık 1909.

⁸² BOA, ŞD. 2307/9, lef 10, 21 Aralık 1909.

⁸³ Ayten Sezer Arıg, "Dünden Bugüne İstanbul'daki Misyonerlik Faaliyetleri", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.15, Y.8, Bahar 2012, s. 108-109.

⁸⁴ Şişman, *Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin...*, s. 175.

⁸⁵ Tefik Çavdar, *Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu*, Ant Yayınları, İstanbul 1970, s. 87-88.

⁸⁶ BOA, ŞD. 2831/11-1, 18 Kasım 1914.

⁸⁷ BOA, DH.EUM. 3.Şb. 15/35, 10 Eylül 1916.

American Board ve İngiliz misyon teşkilatlarına nazaran Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerine geç başlayan Almanya, XX. yüzyıl başından itibaren Osmanlı topraklarında söz sahibi olan ülkelerden biri durumundaydı. Bunun için gerekli köprübaşları kurarak, Mezopotamya ve Filistin başta olmak üzere farklı bölgelerde misyonerlik faaliyetlerini etkin yürütür duruma geldi. Bu durumun belki de en önemli sebebi, Filistin ve civarında kurulan Alman tarım kolonileriydi⁸⁸.

Alman misyonerlik faaliyetleri; Protestan, Katolik ve Tempels (Templar)⁸⁹ cemaati olmak üzere üç saç ayağına ayrılıyordu. Templarlar, ağırlıklı olarak Filistin'de faaliyet gösteriyordu. Çalışmalarını ise genellikle Alman kolonizasyonu üzerine yoğunlaştırmışlardı. Diğer yandan, Protestan ve Katolik misyonlar farklı bir rol üstlenmişti. Almanya'dan Filistin'e göç eden grupları organize ediyorlardı. Aynı zamanda bu yerleşimciler için gerekli arazilerin alımını sağlıyorlardı. Böylece Alman kolonileri bölgeye yerleşebiliyordu. Bu doğrultuda Beyrut, Yafa ve Kudüs gibi önemli kentlerde okul, yetimhane ve hastane açan misyonerler, önemli ölçüde Alman kolonisi tesis etmeyi başardı⁹⁰.

Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Alman misyon kurumları içindeki en köklü ve teşkilat yapısı en güçlü kurumlarından biri, Protestan Rahip Theodor Flidner tarafından 1836'da Almanya Kaiserswerther'de açılmış olan Diyakonez⁹¹ Enstitüsü (ya da hastabakıcı okulu) idi. 1850'lerden bu yana bölgede sağlık faaliyeti yürüten teşkilat; klinik ve hastane şeklinde farklı kuruluşlar tesis ederek faaliyet yürüttü. İstanbul, İskenderiye, Kahire ve Kudüs'te olmak üzere XX. yüzyılın başına kadar dört hastane kurdu. Özellikle Kudüs bölgesi, misyonerlik faaliyetleri için önem arz etmekteydi. Ayrıca bölge halkı hastaneye ve bakıma muhtaç durumdaydı. Zira 1850'lerde Kudüs'te bulunan on bir hastaneden yalnızca biri Osmanlı Devleti'ne aitti. Hal böyleyken Müslüman halkın tıbbi ihtiyaçları ve sağlık talepleri karşılanamıyordu. Kalan on hastane ise Hristiyan kiliseleri tarafından idare ediliyordu. Kısacası Müslüman halk, Hristiyanların sağlık hizmetine muhtaç durumdaydı. Bu durum Alman misyonerlerin faaliyet yürütebileceği en kolay yer olarak hastaneleri önemli kılmaktaydı⁹². Kaiserswerther misyoner örgütünün uzun yıllar süren girişimleri sonunda Kudüs'te tesis edilen hastanenin modern tıbbi cihazlarla donatılması, kentin en popüler hastanesi olmasını sağladı. Akabinde bazı ilave ve genişletme çalışmalarıyla 1910 yılı itibarıyla yaklaşık 1.000 kişi yatırılarak tedavi edildi. Ayakta tedavi hizmeti verilen hasta sayısı yılda yaklaşık 10.000 civarındaydı. Hastaların yarısı ise Müslümanlardan oluşmaktaydı⁹³.

Tıbbi misyon hastaneleri, Alman kültür ve nüfuzunun genişletilmesinde önemli bir unsur olarak görülüyordu. Zira Alman misyon kurumları içindeki en köklü ve güçlü kurumlarından biri Kaiserswerther misyoner örgütü olsa da Osmanlı topraklarındaki ilk Alman hastanesi, Sultan Abdülmecid döneminde Almanya'ya verilen bir arsa üzerine 1846'da kuruldu. Daha sonra Hayfa ve Kudüs'te kurulacak olan

⁸⁸ 1871'de Almanya'dan iki doktor, birkaç makineci ve tarımcının gelişinden sonra bu kolonilerin yaşama düzeyinde artma görülmüştür. Bkz. Çavdır, *Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu*, s. 95-97.

⁸⁹ Templer Cemaati, Osmanlı idaresindeki kutsal topraklarda Alman varlığının teşekkülünde önemli bir rol oynamıştır. Bu hareketin kurucusu olan Christoph Hoffmann, 1854 yılında Almanya'nın Ludwigsburg kentinde *Gesellschaft für Sammlung des Volkes Gottes in Jerusalem* (Kudüs'te Tanrı Halkını Toplama Cemiyeti) adlı yapıyı tesis etmiştir. Cemiyetin temel amacı, yaklaşık 8 ila 10 bin kişilik dindar Alman nüfusunu Kudüs'e yerleştirmektir. Bu doğrultudaki yerleşim ve misyon faaliyetleri, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar kesintisiz şekilde sürdürülmüştür Bkz. Muttalip Şimşek, "Alman Misyonerliğinin Yakın Doğu'daki En Büyük Müessesesi: Suriye Yetimhanesi (1860-1917)", *Belleten*, C.LXXXII, S.293, Nisan 2018, s. 328.

⁹⁰ Ömer Turan, "Osmanlı'nın Son Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Amerikan ve Alman Misyonerlik Faaliyetleri ve Rekabeti", (Ed. Ramazan Çalık vd.) *I. Uluslararası Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Türk Alman İlişkileri Sempozyumu*, C.I, Konya Valiliği Yayınları, Konya 2010, s. 485-486.

⁹¹ Yunanca kökenli *diakones* kelimesinden türeyen "diyakonez" terimi; hizmetli, yardımcı, haberci ve hastabakıcı anlamlarını taşımaktadır. Kadın diyakonezlerin varlığına dair ilk yazılı kayıt, Aziz Pavlus'un Romalılara gönderdiği mektupta yer almaktadır. Ancak zamanla kilise içindeki etkileri azalan diyakonezler, XIII. yüzyılda tamamen kilise yapısından uzaklaştırılmışlardır. Modern diyakonezlik hareketi ise 1836 yılında Theodor Flidner tarafından Almanya'nın Kaiserswerth kentinde yeniden başlatılmıştır. Diyakonezliğin gelişim süreci hakkında daha fazla bilgi için bkz. Emilie G. Briggs, "The Restoration of the Order of Deaconesses", *The Biblical Word*, Vol.41, No.6, The University of Chicago Press, (Jun.,1913), p. 382-390.

⁹² Uğur İnan, *Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara 2015, s. 183-194.

⁹³ İnan, *Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, s. 192, 195.

hastaneler buna eklendi. Birinci Dünya Savaşı devam ederken *Berlin-Bağdat-Şam-Kudüs* demiryolu hattı üzerindeki kentlere de yeni sağlık kurumlarının tesisi planlandı. Ayrıca sağlık çalışanları ile hastaneler, Almanlar için önemli bir propaganda aracı olarak da düşünülüyordu⁹⁴. Anadolu topraklarını, kendi ulusal gayeleri için dini, kültürel ve siyasi faaliyet sahası olarak belirleyen Almanya, kendinden önce bölgeye gelmiş olan Amerikan ve İngiliz misyonierleri ile kıyasıya bir rekabete başladı⁹⁵.

Alman misyonierlerin faaliyetleri dünya basınında da yer bulmuştu. Rusya'nın ünlü gazetesi *Zerkovniye Vedemosti*, 2 Temmuz 1900 tarihli sayısında, Almanların Filistin'deki hemen her şehre okul açtıklarını yazıyordu. Devamında Alman misyonlarının Filistin'de 400 Protestan misyonier ve yirmi katolik rahibin bölgede oldukça etkili ve başarılı olduğuna dair bir görüntü çiziliyordu⁹⁶. Tesis edilen Alman kolonilerin arasındaki iletişim ve haberleşme ağının yaygınlaştırılabilmesi için Alman misyonierler tarafından bir takım örgütlenmeler oluşturuldu. Akabinde Alman sağlık misyonu bölgedeki bulaşıcı ve salgın hastalıkların tespitini yaparak, Alman yerleşim alanlarından uzak tutmak için önlemler alma yoluna gitti. Örneğin cüzzam hastalığı ile baş etmek için *Deutsche Orient Mission* (DOM) klinikleri ile cüzzamla Mücadele Evleri (*Leper Hause*) meydana getirildi. Ancak bu kuruluşların finansmanı ve devamlılığı önemli bir sorun teşkil etti⁹⁷.

1893-1911 yılları arasında, Bağdat Demiryolu'nun bulunduğu bölgede Almanlar tarafından kurulan hastane, kumpanya ve tarım istasyonları, sivil halkın yaşam düzeylerinde düzelmeler sağladı. Özellikle 1910'da Bağdat Demiryolu civarı; hastane, okul ve Alman misyonları ile dolu duruma geldi⁹⁸. Bu misyonierlerin sayısı, Birinci Dünya Savaşı sonlarına gelindiğinde yetmiş dokuz eğitimci ve 791 rahip olmak üzere 870 kişiye ulaştı. Ayrıca daha önce tesis edilen Alman sağlık kurumlarına ek olarak iki hastane ve bir dispanser daha kuruldu⁹⁹. Şişman'a göre; Birinci Dünya Savaşı öncesine kadar Osmanlı topraklarında içinde dokuz hastane, dâr-ü'l-aceze, tedâvi bi'l-hava merkezlerinin de olduğu toplam seksen bir Alman müessesesi bulunuyordu¹⁰⁰. Dokuz sağlık müessesesinin bulunduğu yerler; İstanbul, Yafa, Kudüs ve Beyrut'tu. En çok sağlık kurumu ise üç hastane ve iki Darü'l-aceze ile Kudüs'teydi. 1914 başına gelindiğinde Osmanlı topraklarında tesis edilen toplam müessese sayısı ise 164'tü¹⁰¹.

Osmanlı arşivlerinin farklı fonlarına ait kayıtlarda da Kudüs ve çevresinde faaliyet yürüten Alman misyon teşkilatlarının çalışmaları, tesis edilen sağlık kurumları ve Osmanlı hükümeti ile olan yazışmalar yer almaktadır. 12 Mart 1916 tarihli belgeye göre, Osmanlı topraklarında kayıtlı bulunan elli üç müessesese vardı ve bunların yirmi dokuzu Kudüs ve çevresinde, dördü ise Yafa'daydı. Geri kalanlar İstanbul, Selanik, Beyrut, Edirne, Haydarpaşa, Eskişehir ve İzmir'deydi. Kudüs ve çevresindeki yirmi dokuz kurumun beşi hastane statüsündeydi. Yafa'daki dört kurumdaki biri ise Alman hastanesi adıyla hizmet veriyordu¹⁰².

Alman misyon kurumlarına Osmanlı idarecileri tarafından her türlü kolaylık sağlanıyordu. II. Abdülhamid döneminde adeta en prestijli zamanını yaşayarak ayrıcalıklı durumunu neredeyse Birinci

⁹⁴ Ahmet Asker, "İzmir'de "Alman Hastanesi ve Enfeksiyon Hastalıkları Araştırma Enstitüsü" Kurma Çalışmaları (1915-1918)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIX/39, 2019 Güz, s. 443.

⁹⁵ Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyonier Okulları*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005, s. 78; Abdullah Ekinci-İsmail Asoğlu, "Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Misyonier Hekimler ve Urfa'daki Faaliyetleri", *Şehir ve İrfan*, 2017/5, s. 106-119.

⁹⁶ İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1983, s. 69.

⁹⁷ Celal Öney, *19. Yüzyılın İkinci Yarısından Günümüze Suriye, Lübnan ve Filistin Üçgeninde Protestan Misyonierlerin Nüfuz Mücadelesi*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Şanlıurfa 2016, s. 200

⁹⁸ İlber Ortaylı, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1981, s. 50-51,102.

⁹⁹ Sezer, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyonierlerin...*, s. 176-177.

¹⁰⁰ Şişman, *Misyonierlik ve Osmanlı Devleti'nin...*, s. 175.

¹⁰¹ Adnan Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006, s. 315-331.

¹⁰² BOA, Hariciye Nezareti İstişare Odası, (HR.HMŞ.İŞO), 136/14, 16 Mart 1916.

Dünya Savaşı'nın sonuna kadar sürdürmüşlerdi¹⁰³. Öyle ki, Kudüs'te olup Alman hayır kurumuna ait olan bir arazi ve emlakın yanlışlıkla başka biri üzerine kayıtlı olduğu, bu arazinin herhangi bir harç bedeli olmadan Alman Konsolosluğu adına kaydedileceği ve vergi borçlarının silineceği bildiriliyordu¹⁰⁴. Yine Osmanlı idarecileri tarafından 1904 yılında Kudüs'te bulunan Alman Musevi hastanesine ait arazinin vergi artışı konusunda esneklik sağlanırken fiyat artışı konusunda da aynı tutum devam ettiriliyordu¹⁰⁵. Osmanlı Devleti'nin bu yaklaşımı karşısında Almanlar oldukça memnundu. Hatta Osmanlı hükümeti tarafından Kudüs'te inşa edilen Alman hastanesine kolaylık sağlandığından dolayı Alman İmparatoriçesi adına Baron von Meyrbach sadarete teşekkür ziyaretinde dahi bulunmuştu¹⁰⁶.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Alman yetkililer sağlık alanında çeşitli girişimlerde de bulunuyordu. Tabip Yüzbaşı Dr. Stutzin, İçişleri Bakanlığı Sağlık Danışmanı Dr. Martin Kirchner ve Dışişleri Bakanı Robert von Kühlmann bu süreçte aktif rol aldı. Kudüs, Beyrut, Hayfa, Suriye, Filistin, Yafa ve Anadolu'daki bazı kentler öncelikli bölgelerdi. Bu bölgelerde Alman nüfuzunun ve kültürel etkisinin artırılması hedefleniyordu. Bu amaçla çeşitli sağlık yatırımları ve projeler için raporlar hazırlandı. Ayrıca hastane, klinik, laboratuvar ve tıp fakültesi gibi kurumların tesisine yönelik önerilerde de bulunuldu¹⁰⁷.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin uzak bir toprak parçası olan Kudüs, semavi dinlerin ortak noktası olması sebebiyle hemen her dönem ilgi odağı olmayı başarmıştır. Özellikle XIX. yüzyıldan itibaren pek çok devlet, Kudüs ve çevresinde gerek dini gerekse de stratejik konumu itibarıyla misyonerlik faaliyeti yürütmüştür. Tıbbi misyonerlik kolu ise bu minvalde en önemli vasıtalarından biri haline gelmiştir. Bölgede görülen bulaşıcı ve salgın hastalıklar, sağlık hizmetlerinin yetersizliği, temizlik kurallarının tam olarak işletilememesi ve merkeze olan uzaklık gibi temel nedenler tıbbi misyonerlerin hareket kabiliyetini artırmıştır. Bu sayede American Board, İngiliz ve Alman misyoner teşkilatlarının bölgede yoğun bir yapılanma içine girdiği görülmüştür. Böylelikle farklı yapı ve kapasitede pek çok hastane, dispanser, klinik vb. sağlık kurumu inşa edilmiştir. Bununla beraber bölgeye gönderilen doktor, hemşire ve hastabakıcı niteliğine sahip birçok misyoner aktif rol almıştır. Böylelikle inşa edilen kurumlar ve görev yapan sağlık personeli, bölge halkına dini tebliğler sunarak etkili bir şekilde Protestanlık propagandası yapmıştır. Bu faaliyetler yalnızca Müslümanlara yönelik gerçekleştirilmemiş, bölgede yaşayan Yahudi, Arap ve Hristiyanlar başta olmak üzere farklı inançlara mensup herkesi kapsamıştır. Osmanlı idarecilerinin, tıbbi misyonerlik faaliyetlerine karşı doğrudan bir refleks göstermediği anlaşılmakla beraber çalışmaları takip edilmiş, zaman zaman da esneklik sağlanmıştır. İktidarda olan İttihat ve Terakki yönetimi, kapitülasyonlarla yabancılara tanınan tüm imtiyazları ve onlardan kaynaklanan hakları ortadan kaldırmasıyla başlayan süreç 1915 ve sonrasında daha da keskinleşmiştir. Ayrılıkçı faaliyet yürüten misyon kurumları kapatılarak faaliyetlerine son verilirken Osmanlı yasalarına uygun hareket eden kurumların çalışmalarına kontrollü bir şekilde müsaade edilmiştir.

¹⁰³ Muttalip Şimşek, "Kaiserswerther Diyakonezleri'nin Kudüs'teki Faaliyetleri ve Talitha Kumi Okulu", *Beytül Makdis Araştırmaları Dergisi*, 19(3), 2019, s. 284.

¹⁰⁴ BOA, HR.TH, 275/73, 6 Kasım 1902.

¹⁰⁵ BOA, Hariciye Nezareti İdare, (HR.İD.), 2022/81, 3 Mart 1904.

¹⁰⁶ BOA, Mabeyn-i Hümayun, (İ.MBH.) 2/19, 9 Mayıs 1910.

¹⁰⁷ Asker, *İzmir'de Alman Hastanesi ve Enfeksiyon Hastalıkları...*, s. 444-4446.

Bibliyografya

1. Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

- BOA, Dâhiliye ve Şifre Kalemi (DH.ŞFR), 64/116.
 BOA, Hapishaneler Müdüriyeti (DH.MB.HPS), 74/35; 75/19.
 BOA, Dâhiliye Emniyet-i Umum Müdürlüğü 3. Şube (DH.EUM. 3.Şb.) 15/35.
 BOA, Hariciye Nezareti İstişare Odası, (HR.HMŞ.İŞO), 136/14.
 BOA, Hariciye Nezareti İdare, (HR.İD.), 2022/81.
 BOA, İrade Meclis-i Mahsus, (İ.MMS), 188/22.
 BOA, Mabeyn-i Hümayun, (İ.MBH.) 2/19.
 BOA, Şura-yı Devlet, (ŞD), 2307/9; 2831/11-1.
 BOA, Tercüme Odası, (HR.TO), 242/17; 243/7.
 BOA, Tahrirat, (HR.TH), 377/121, 275/73.
 BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.) 11/25.

2. Süreli Yayınlar

- Takvimi Vekayi, nr.1938, 17 Eylül 1914.
 Takvimi Vekayi, nr.2302, 26 Eylül 1915.

3. Raporlar (Public Health Reports)

- PHR, (1896-1970), Vol.16, No.26, 28 Haziran 1901.
 PHR, (1896-1970), Vol.28, No.26, 27 Haziran 1913.
 PHR, (1896-1970), Vol.29, No.26, 26 Haziran 1914.
 PHR, (1896-1970), Vol.29, No.52, 25 Aralık 1914.
 PHR, (1896-1970), Vol.30, No.26, 25 Haziran 1915.
 PHR, (1896-1970), Vol.30, No.53, 31 Aralık 1915.
 PHR, (1896-1970), Vol.31, No.26, 30 Haziran 1916.
 PHR, (1896-1970), Vol.31, No.52, 29 Aralık 1916.
 PHR, (1896-1970), Vol.32, No.26, 29 Haziran 1917.

4. Telif ve Tetkik Eserler

ARIĞ SEZER, Ayten, “Dünden Bugüne İstanbul’daki Misyonerlik Faaliyetleri”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.15, Y.8, Bahar 2012, s. 105-119.

ARPEE, Leon, *The Armenian Awakening, A History of Armenian Church 1820-1860*, The University of Chicago Press, Chicago 1909.

ASKER, Ahmet, “İzmir’de “Alman Hastanesi ve Enfeksiyon Hastalıkları Araştırma Enstitüsü” Kurma Çalışmaları (1915-1918)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIX/39, 2019 Güz, s. 441-459.

AVCI, Yasemin, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Phonex Yayınevi, Ankara 2004.

AVCI, Yasemin, "Jerusalem and Jaffa In the late Ottoman Period: The Congession-Hunting Struggle for Public Works Projects", In: *Late Ottoman Palestine, The Period of Young Turk Rule*, (Edited by: Yuval Ben-Bassat and Eyal Ginio), I.B.Tauris, London 2011.

AVCI, Yasemin-ÖZDEMİR YAZICI Ömür, "Osmanlı Devrinin Son Yıllarında Kudüs'ü Yönetmek: Murasarrıf Azmi Bey ve 1916 Tarihli Raporu", *Dr. Kemal Daşcıoğlu'na Vefa Kitabı*, (Ed. Mithat Aydın-Süleyman İnan), Ankara 2020.

BARTON, James Levi, *Story of the Near East Relief (1915-1930): An Interpretation*, Macmillan Company, New York, 1930.

BARTON, James L., *Türkiye'de Gündoğumu*, Çev. Zekeriya Başkal, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010.

BOROWY, Iris-DAVIDOVITCH, Nadav, "Introduction: Health in Palestine, 1850-2000", In: *Health in Palestine and the Middle Eastern Context*, Dynamis 2005, 25, p. 315-327.

BOURMAUD, Philippe, "Public Space and Private Spheres: The Foundation of St. Luke's Hospital of Nablus By the CMS (1891-1901)", (Ed. Heleen Murre-Van den Berg), In: *New Faith in Ancient Lands, Studies in Christian Mission*, Vol.32, 2006, p. 133-150.

BRİGGS, Emilie G., "The Restoration of the Order of Deaconesses", *The Biblical Word*, Vol.41, No.6, The University of Chicago Press, Jun.,1913, p. 382-390.

ÇATALBAŞ, Resul, "Anglikan (İngiliz) Kilisesi Misyonerliği ve Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Etkileri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.25, Ocak-Haziran 2011, s. 163-180.

ÇAVDAR, Tefvik, *Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu*, Ant Yayınları, İstanbul 1970.

ÇİÇEK, Kemal, "Türk-Ermeni İlişkileri ve Tehcir", (Ed. Mustafa Çalık), *Ermeni Soykırımı İddiaları, Yanlış Hesap Talat'tan Dönünce*, Cedit Neşriyat, Ankara 2006, s. 135-178.

DAVIDOVITCH, Nadav-GREENBERG, Zalman, "Public Helath, Culture, and Colonial Medicine: Smallpox and Variolation in Palestine During the British Mandate", *Public Health Reports*, Vol. 122, Issue 3, 2007, p. 398-406.

DOĞAN, Mehmet Ali, "From New England into New Lands: The Beginning of a Long Story", (Ed. Mehmet Ali Doğan- Heather J. Sharkey), In: *American Missionaries and the Middle East: Foundational Encounters*, The University of Utah Press, Michigan, 2011, p. 3-32.

DWIGHT, H.G.O., "Translation of the Fermân Granted by Sultân 'Abd-Ul-Mejeed to His Protestant Subjects", *Journal of the American Oriental Society*, Vol.4, 1854, p. 443-444.

EKİNCİ Abdullah-ASOĞLU, İsmail, "Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Misyoner Hekimler ve Urfa'daki Faaliyetleri", *Şehir ve İrfan*, 2017/5, s. 106-119.

FERWERDA, Frank Fokke, "1819-1919 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyoner Seyyahlar, Biyografi-Bibliyografya Notları I", *Kebikeç*, S.11, 2001, s. 345-359.

FURAS, Yoni, "What Did the Ottomans ever do for us? Modern Medicine and Administration in Late Ottoman Jerusalem", (Ed. Yuval Ben Bassat and Johann Büssow), In: *From the Household to the Wider World*, Tübingen University Press, Tübingen 2023, p. 243-263.

GELVİN, James L., *Modern Ortadoğu Tarihi 1453-2015*, Timaş Yayınları, İstanbul 2019.

GÜL, Mustafa F., "Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların Kaldırılması Sonrasında Halkın Tepkilerine Dair Bazı Tespitler", *USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, Y.3, S.5, Nisan 2021, s. 732-754.

GÜNAY, Tuncer, *Misyoner Örgütleri ve Misyoner Faaliyetleri*, Ankara Ticaret Odası Yayınları, Ankara 2004.

GÜNDÜZ, Şinasi-AYDIN, Mahmut, *Misyonerlik-Hristiyan Misyonerler, Yöntemleri ve Türkiye'ye Yönelik Faaliyetleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2002.

- GÜNGÖR, Eol, *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*, (Yay.Haz. Murat Emre Şahin), Hisar Kültür Gönüllüleri Yayınları, İstanbul 2003.
- GÜMÜŞ, Musa, “Kudüs-i Şerif’ten Şam-ı Şerif’e Kolera ile Mücadele 1902-1903: Bir Raporun Anlattıkları”, *Yeni Fikir*, Y.9, S.21, 2018, s. 115-132.
- GÜRAN, Tevfik, “1897 Tarihli İlk İstatistik Yıllığı”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, (Der. Halil İnalçık-Şevket Pamuk), T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000, s. 165-179.
- HARDIMAN, David, “Introduction”, in *Healing Bodies Saving Souls, Medical Missions in Asia and Africa*, (Ed.) David Hardiman, Clio Media, Vol.80, New York 2006, p. 1-53.
- HAYTOĞLU, Ercan, “Amerikan Misyonerlerinin Anadolu Topraklarındaki Sağlık Faaliyetleri ve Ermeniler”, *Yeni Türkiye, Ermeni Meselesi Özel Sayısı II*, Y.20, S.61, Eylül-Aralık 2014, s. 1519-1534.
- KARAKÖSE, Hasan, “Osmanlı Devleti’nin Filistin’de Sağlık Hizmetleri (Tanzimat’tan Birinci Dünya Savaşı’nın Sonuna Kadar)”, *Uluslararası Yunus Emre Sosyal Bilimler Dergisi*, 10, 2024, s. 30-41.
- KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- KILIÇDAĞI, Ohannes, “Abdülhamid Misyonerleri Neden Sevmiyordu?”, *Toplumsal Tarih*, S.154, 2006, s. 62-69.
- KESKİNKILIÇ, Erdoğan, “Biblelands Arşivi ve Osmanlı Topraklarında İngiliz Misyoner Evangelist Faaliyetleri”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S.37, 2008, s. 102-120.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arba Yayınları, İstanbul 1989.
- KÖSE, Feyza Betül, “Osmanlı Dönemi Kudüs’ünde İdari ve Sosyal Yapı”, *Ardahan Üniversitesi İnsani ve Edebiyat Fakültesi Belgü Dergisi*, S.1, 2015, s. 161-199.
- KRIKORIAN, K.S.-STUART, G., “Anti-Variolous Measures in Palestine”, *Annals of Tropical Medicine&Parasitology*, Vol.24, Issue 4, 1930, p. 527-544.
- MCTAGUE, John J., *British Policy in Palestine, 1917-1922*, University Press of America, Lanham 1983.
- MUTLU, Şamil, *Osmanlı Devleti’nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005.
- ORTAYLI, İlber, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1981.
- ORTAYLI, İlber, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1983.
- Osmanlı Devleti’nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, C.5, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1997.
- Osmanlı’da İki Amerikalı Misyoner: Levi Parsons ve Pliny Fisk’in Anadolu ve Kudüs Seyahat Raporları (1819-1825)*, (Haz. Ayşe Aksu), Dergah Yayınları, İstanbul 2015.
- ÖNEY, Celal, “Misyoner Örgütlerin Rekabet Sahnesi Filistin”, *Tarih Okulu Dergisi*, Y.6, S.XV, 2013, s. 331-354.
- ÖNEY, Celal, “Filistin’de Prusya ve Alman Misyonerlik Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Osmanlıdan Günümüze Filistin Sempozyumu*, (Ankara 28-29 Kasım 2013) C.I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s.261-286.
- ÖNEY, Celal, *19. Yüzyılın İkinci Yarısından Günümüze Suriye, Lübnan ve Filistin Üçgeninde Protestan Misyonların Nüfuz Mücadelesi*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Şanlıurfa 2016.
- ÖNEY, Celal, “Arabistan Protestan Misyonunu Gelişiminde Kadın Misyonerlerin Rolü”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C.3, S.2, Ağustos 2017, s. 75-106.
- ÖZDEMİR, Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005.

- PERY, Yaron-LEV, Efraim, "The Medical Activities of the London Jews' Society in Nineteenth-Century Palestine", *Medical History*, 47, 2003, p. 71-79.
- RABIA, Aref Abu, "Bedouin Health Services in Mandated Palestine", *Middle Eastern Studies*, Vol.41, No.3, May 2005, p.421-429.
- SCHWAKE, Norbet, "Hospitals and European Colonial Policy in the 19 and Early 20. Centuries", (Ed. Manfred Waserman and Samuel S. Kotteck), In: *Health and Disease in the Holy Land: Studies in the History and Sociology of Medicine from Ancient Times to the Present*, NY:Edwin Mellen Press, Lewiston 1966, p. 232-262.
- SEZER, Ayten, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e; Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.16, Özel Sayı, 1999, s. 169-183.
- SHEPHERD, Naomi, *Ploughing Sand: British Rule in Palestine 1917-1948*, New Brunswick, Rutgers University Press, New Jersey 1999.
- SHERBOK-Dan Cohn, *Introduction to Zionism and Israel, From Ideology to History*, Continuum International Publishing Group, New York 2012.
- STOCK, Eugene, *History of Church Missionary Society*, Church Missionary Society Press, London 1916.
- STRONG, William E., *The Story of American Board*, The Pilgrim Press, Boston 1910.
- STUART, G.-KRİKORIAN, K.S., "Anti-Variolous Measures in Palestine", *Annals of Tropical Medicine&Parasitology*, Vol.24, Issue 4, 1930, p. 527-544.
- ŞAHİN, Gürsoy, "Manastır Şehrinde Amerikalı Protestan Misyonerler ve Faaliyetleri (1873-1913)", *Balkan Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C.8, S.1, 2019, s. 141-186.
- ŞİMŞEK, Muttalip, "Alman Misyonerliğinin Yakın Doğu'daki En Büyük Müessesesi: Suriye Yetimhanesi (1860-1917)", *Belleten*, C.LXXXII, S.293, Nisan 2018, s. 325-357.
- ŞİMŞEK, Muttalip, Muttalip Şimşek, "Kaiserswerther Diyakonezleri'nin Kudüs'teki Faaliyetleri ve Talitha Kumi Okulu", *Beytülmakdis Araştırmaları Dergisi*, 19(3), 2019, s. 267-292.
- ŞİŞMAN, Adnan, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006.
- ŞİŞMAN, Adnan, "Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler", *Türkler*, C.14, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.) Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2014, s. 173-180.
- TAŞKIN, Faruk, "Amerikan Board Misyonerlerinin Türkiye'deki Sağlık Faaliyetleri (1833-1923)", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, VI/2, 2017, s. 149-176.
- TESSLER, Mark, *A History of the Israeli-Palestinian Conflict*, Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press, 1994.
- TOZLU, Necmettin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyoner Okulları", *Osmanlı*, C.5, (Ed.) Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.329-339.
- TUĞRUL, Abdülmecit, *Amerikan Yakın Doğu Yardım Heyeti ve Türkiye'deki Faaliyetleri (1915-1930)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2022.
- TURAN, Ömer, "Osmanlı'nın Son Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Amerikan ve Alman Misyonerlik Faaliyetleri ve Rekabeti", (Ed. Ramazan Çalık vd.) *I. Uluslararası Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Türk Alman İlişkileri Sempozyumu*, C.I, Konya Valiliği Yayınları, Konya 2010, s. 478-504.
- UÇAR, Ahmet, "American Board ve Osmanlı Ülkesindeki Tıbbi Faaliyetleri", (Ed. İbrahim Başağaoğlu vd.) *Osmanlı'da Salgın Hastalıklarla Mücadele*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2015, s. 165-195.
- YETKİNER, Cemal, "İstanbul'da Bir Cemaatin Doğuşu: William Goodell ve Amerikan Protestan Misyonu", *Akademik Orta Doğu*, C.3, S.1, 2008, s. 133-164.

YILDIRIM, Nuran, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.

YÜCEL, İdris, “Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan Körler Okulu (1902-1914)”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Y.7, S.14, Güz 2011, s. 65-87.

YÜCEL, İdris, *Anadolu'da Amerikan Misyonerliği ve Misyon Hastaneleri (1880-1934)*, TTK Yayınları, Ankara 2017.

WILLIAMS, Petter C., “Healing and Evangelism: The Place of Medicine in Later Victorian Protestant Missionary Thinking”, *Studies in Church History*, 19, 1982, p. 271-285.